

ԳՐԱԿԱՆ ՑՈՒՔԵՐ

1

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՃԱՆ

ՀԱՅՐՈՒՆԻ

(ՆՈՒԱԳԳ Գ. ՀԱՏՈՐ)

ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐ
ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՐԻ ՎԵՐԱԾՈՒՄՆԵՐ
ՆՄՈՅՇՆԵՐ ԳՐԱԲԱՐ ԵՐԳԵՐԸՆ

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

891.99

29991.

U-31

Uphrude, Nandya:

Հարմար:

A blank ledger page with a grid of columns and rows. A diagonal line runs from the top left to the bottom right. The page is divided into four main vertical sections by three vertical lines. The first section on the left is the widest, followed by three narrower sections of equal width. Each section contains several horizontal lines, creating a table-like structure. A diagonal line runs from the top left corner to the bottom right corner, crossing all the grid lines.

ԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՔԵՐ

1

Հրատարակութիւն
դպրոցական գործածութեան համար, պատրաստ-
ուած գրական եւ դաստիարակչական պահանջներու
համաձայն :

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գիտությունների ակադեմիա

ԳՐԱԿԱՆ ՑՈՒՔԵՐ

891.99

Ա-31

1981 թ.

Հ. ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՃԱՆ

ՀԱՅՐՈՒՆԻ

(ՆՈՒԱԳՔ Գ. ՀԱՏՈՐ)

ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐ — ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՎԵՐԱԾՈՒՄՆԵՐ
ՆՄՈՑՇՆԵՐ ԳՐԱԲԱՐ ԵՐԳԵՐԷՆ

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս ՂԱԶԱՐ

1944

89921

A¹¹
26666

Ա. Զ. Գ.

«ԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՔԵՐ»-ու ներկայ շարքի հրատարակութիւնը անհրաժեշտ պահանջի մը լրացումն է՝ զոր մեզի թելադրեց մեր տոհմային Նոր Գրականութեան պատմութեան դասաւանդութեան երկարամեայ փորձը:

Այդ նիւթին ուսուցումը այնքան կատարեալ և ըմբռնելի չ'ըլլար՝ առանց ուղղակի ծանօթութեան հեղինակներու գոնէ գլխաւոր գործերուն:

Աշակերտութիւնը սակայն շատ անգամ հնարաւորութիւն չունի ձեռք ձգելու հեղինակներու ամբողջական գործերը՝ անոնց մեծածախս կամ սպառած ըլլալուն պատճառով: Միւս կողմէն ցարդ հրատարակուած զանազան ծաղկաքաղները՝ դարաւոր գրական արտադրութիւնէն շատ համառօտ կտորներ միայն ներկայացնելով՝ կարող չեն որոշ և ամբողջական դա՛ղափար մը կազմել տալ հեղինակներու գործերուն:

Սոյն պատճառով է որ փափաքելով հայ աշակերտութեան ընծայել գիրամատչելի հատորներ՝ խորհեցանք «ԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՔԵՐ» տխուրոսին ներքեւ հրատարակել շարք մը հատորներու՝ որոնք պարունակեն մեր Նոր Գրականութեան հեղինակներու գործերէն բաւական ընդարձակ նմոյշներ, որպէսզի աշակերտութիւնը կարենայ անոնցմով լիովին գաղափար մը կազմել հեղինակին գրական գործին ամբողջութեան և անոր արժէքի մասին:

Իւրաքանչիւր հեղինակի նուիրուած հատորներու սկիզբը զետեղուած է հեղինակի մասին համառօտ ուսումնասիրութիւն մը հանդերձ կենսագրութեամբ: Մերթ քիչ մը ընդարձակ

բռնուած է այդ ուսումնասիրութիւնը՝ դիտում ունենալով
գիւրացնելու աշակերտներու աշխատանքը արդի գրականու-
թեան պատմութեան դասագրքի պակասին հետեւանքով:

Էջերուն ստորեւ կարեւոր նկատեցինք դնել ծանօթու-
թիւններ կամ լեզուական մթութիւններ լուսաբանելու և կամ
պատմական, աշխարհագրական, գիցաբանական եւն. կէտերու
մասին բացատրութիւններ տալու համար:

«ԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՅԵՐ»-ու շարքին հեղինակներու դասաւորումը
կատարուած է ոչ իրենց ժամանակագրութեան և ոչ գրական
արժէքին համաձայն, այլ պարզապէս հրատարակութեան կար-
գով:

Մեր այս ձեռնարկը նկատի ունէր հայ աշակերտներու զար-
գացումը ազգային Նոր Գրականութեան ուսման մէջ, և վստահ
ենք որ պիտի գիւրացնէ անոնց և միանգամայն ուսուցիչներու
գործը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԸ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

(1820 – 1901)

ԿԵԱՆՔԸ

Ալիշան 1800 – 1900ի մեր գրականության գուցե ամենէն ցայտուն դէմքն է: Սպառած է իր կեանքը կէս մը հայ պատանիներու դաստիարակութեամբ, մեծ մասով սակայն հայ մշակոյթի ուսումնասիրութեամբ: Իր անունը եղած է մարմնացում եւ խորհրդանշ հայրենիքի սիրոյն եւ ազգային արժէքներու: Սակայն իր մէջ ամենէն առաջ ու ամենէն շատ՝ բանաստեղծի հոգին է որ կը բրբռայ, եւ այս հոգին ընծայած է իր նկարագրոշմը հեղինակի բովանդակ կեանքին եւ գրական գործին:

Ծնած է Կոստանդնուպոլիս 1820 յուլիս 18ին. հայրն էր հնագէտ Պետրոս Մարգար Ալիշանեան իսկ մօր անունն էր Թագուհի. ինքը մկրտութեան ժամանակ կոչուած էր Քերոբէ: Մանկութեան տարիներու մասին տեղեկութիւններ կը պակսին, բայց ապահով՝ քաղի դպրոցին մէջ կատարած է ուսումնական նախնական ընթացք մը: Փափաքելով նուիրուիլ վանական կեանքի՝ 1832 յունիս 5ին կը հասնի վենետիկ իր եղբօր Սեբաթէի հետ: Ս. Ղազար ժամանելուն երրորդ օրը մայրը կը վախճանի Պոլսոյ մէջ. երկու տարի վերջ որք կը մնայ հօրմէն ալ: Ս. Ղազարի վանքին մէջ կը կատարէ ուսումնեքու միջնակարգ շրջանը եւ 1838ին կ'անդամակցի Մխիթարեան Միաբանութեան. վերջացնելէ յետոյ աստուածաբանական ընթացքն ալ՝ քահանայ կը ձեռնադրուի 1840 յունիս 7ին եւ կը սկզբնաւորէ իր գրական գործունէութիւնը: Քերթողական կտորներ սկսած էր յօրինել երկու եւ երեք տարիներէ ի վեր. 1840ը սակայն ծրագրով մը աշխատելու

տարին կ'ըլլայ: Իսկ երբ 1843ին կը հիմնուի *Բազմավէպ* ուսումնաբերքը, Ալիշան գլխաւոր աշխատակիցներէն կ'ըլլայ քէ՛ մատենագրական եւ պատմական ուսումնասիրութիւններով եւ քէ ֆերբուածներով, մանաւանդ 1844ի շրջանին. 1845ին անոր մէջ կը հրատարակէ ուրիշներէ զատ «Դատաստանֆ վասակայ մատնըչի» երկարաշունչ ֆերբուածը. իսկ 1847ին *Նահապետ* ծածկանունով լոյս կը տեսնեն «Հայոց աշխարհիկ» եւ «Պլպուլն Աւարայրի» կտորները:

1841էն սկսած երկար տարիներ ուսուցիչ կը կարգուի վեմնետիկի Ռափայէլեան վարժարանին մէջ. իսկ աւելի ուշ՝ այն է 1848ին, տեսուչ միեւնոյն վարժարանին: Վեմնետիկ պատերազմի մէջ էր սոյն ժամանակ՝ աստրիական լուծը քօթափելու համար, հետեւաբար Ալիշան կը հարկադրուի 1849ին, երբ պատերազմը կը սաստկանայ, ամիս մը հեռանալ իր աշակերտներով ֆաղաֆին կեդրոնէն եւ ապաստանիլ Ս. Ղազար կղզին: 1850ին կ'նշուի չորս տարի չափով տեսնելու Յաւիտենական ֆաղաֆին հեքանոս եւ ֆրիստոնեայ յուշարձանները եւ հնուրիւնները, ճամբորդութեան ընթացքին այցելելով միանգամայն այն ֆաղաֆները՝ որոնց մէջ հայկական յիշատակներ կը գտնուէին. նոյն նպատակով յաջորդ տարին կ'երթայ նաեւ Մանքուա: Նոյն ամի դեկտեմբերին Ռափայէլեան վարժարանի դրամական հարցի մը համար կը մեկնի Լոնտրա, այցելելով՝ ուսումնական նպատակով, Վիեննա եւ Պերլին. իսկ դարձին կ'այցելէ Բարիզ, Պրիւսիա, Վադերլոյ, Զուիցերիա: Վեմնետիկ դառնալով մինչ կը սահմանուի վանական աշակերտներու տեսուչ, նորէն փութով կ'առաքուի Բարիզ, կարեւոր խնդրի մը համար. դարձին կ'այցելէ Ճենովա ֆաղաֆն ալ: 1853ին կրկին Ռափայէլեան վարժարանն է. սակայն ֆիչ տարիներ վերջ՝ այն է 1858ին կը ղրկուի Բարիզ իբր ուսումնապետ. ամիսներ յետոյ տեսչին՝ Հ. Ռ. Թրեանցի մահէն վերջ կը կարգուի տեսուչ Մուրատեան վարժարանին: 1861ի նոյեմբերին Վեմնետիկ կը կոչուի վանական աշակերտներու խումբի մը տեսչութեան պաշտօնով. հինգ տարիներ վերջ յետին անգամ

մըն ալ իրեն կը յանձնուի Ռափայէլեան վարժարանի վարչութիւնը. սոյն շրջանին է որ Գր. Արծրունի վարժարան կու գայ հայերէն սորվելու համար:

1872ին ալիւս վանք կը կոչուի եւ 1877ին կը կարգուի Ընդհ. Արքուակալ Միաբանութեան, մնալով մինչեւ մահը այդ պաշտօնին մէջ. սոյն տարիներու շրջանին՝ ապրելով կատարեալ առանձնութեան կեանք մը, կ'ամբողջացնէ ու կը հրատարակէ իր տեղագրական հսկայ հատորները: 1890ին մայիսի մէջ կը տօնուի իր քահանայութեան, որով նաեւ գրական գործունէութեան յիսնամեան, որ ազգային տօնի մը կերպարանքը կ'առնէ: Կը վախճանի 1901 նոյեմբեր 22ի առաւօտեան ժամը 6ի ատենները, քիչ ժամեր տեւող անհանգստութենէ մը վերջ, ու մարմինը կ'ամփոփուի Ս. Ղազարի կենայ դամբարանին մէջ:

Ալիշան միջառաջակ, ազագում մարմինով, լայն ճակատով, անմեղուկ բայց խոհուն աչքերով անձ մ'եղած է. ինքնամփոփ եւ լուրջ, խորասուզուած իր մտածութեանց մէջ, սակայն միշտ ալ երկնային ժպիտ մ'ունեցած է դէմքին վրայ: Սիրող լուրեան եւ առանձնութեան, քաշուող, շիկնող եւ դիւրայոյզ, բայց կ'ազդէին խօսակցին վրայ իր անմեղութիւնն եւ սրտի բարութիւնը՝ որ քաղցրօրէն կը գեղուին: Ճգնասուն եւ խստապահանջ իր անձին հանդէպ, եղած է յարատեւ ու անխոնջ աշխատող եւ օժտուած սուր յիշողութեամբ. իր մէջ մարդը այնքան գերազանց եղած է որքան միտքը: Կեանքին առաջին երեսնամեան նուիրած է գրականութենէն զատ նաեւ դաստիարակութեան, սպառելով շունչ, հոգի եւ ժամանակ. տոգորած է իր աշակերտներուն մէջ բարութեան, արդարամտութեան, կրօնքի եւ հայրենիքի բուռն սէր եւ ընծայած է ազգին գրականութեան մէջ ալ համբաւ ստեղծող դէմքեր, ինչպէս Թ. Թերզեան, Մ. Անէմեան, Ս. Հէֆիմեան, Ա. Արփիարեան, եւ այլն:

Գ Ո Ր Ծ Ե Ր Ը

Ալիշան շատ բեղուն արտադրող մեղած է: Ըլլալով միանգամայն բանաստեղծ ու գիտնական, իր երկասիրութիւնները մեծ մասով ուսումնասիրութիւններ են. որով կրնամք երկուքի բաժնել իր գործերը. Աշխարհադրամական եւ Քերթոզական:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱՊԱՏՄԱԿԱՆ մեծ ծաւալ ունեցող առաջին գործըն է *Քաղաքական աշխարհադրութիւնը* բովանդակ աշխարհի (1851-53), որու մէջ անբաւ հմտութիւն ամբարած է: Դարձեալ 1853ին լոյս կը տեսնէ *Տեղագիր Հայոց Մեծաց*, այսինքն հին Հայաստանի աշխարհագրական ցկարագրութիւնը. 1870ին ալ *Նըշմարք եւ Նշխարք Հայաստանի*: Ասոնք մախարանն են իր տեղագրական ստուար հատորներուն, որ են *Շիրակ* 1881, *Սիսուան* 1885, *Այրարատ* 1890, *Սխական* 1895. ասոնց մէջ համանուն գաւառներու մասին տեղագրական, ազգագրական, հնախուզական, պատմական եւ գրական կարելի տեղեկութիւնները շտեմարանած է, մերք առանձին դրուագներ կամ ներդրաններ հիւսելով նշանաւոր դէմքերու վրայ, ինչպէս Ղեւոնդ Երէցի՝ Այրարատի մէջ, Ներսէս Լամբրոնացիի՝ Սիսուանի մէջ. Սիսուան լաւագոյնն է իր ընկերներուն մէջ: Աւելի փոքր ուսումնասիրութիւններէն յիշեմք *Շնորհալի եւ Պարագայ* իւր 1873, *Հայ Վեհեա* 1893, *Հին Հաւատք* Հայոց 1895, *Հայ Բուսակ* 1895, *Արշալոյս քրիստոնէութեան* Հայոց 1902, *Հայապատում* 1901-2, *Հայաստան յառաջ քան զլիւնէլն* Հայաստան 1904: Զանց կ'ընեմք աւելի մանր գործերը եւ կրօնաշունչ գրութիւնները ինչպէս նաեւ քարգմանութիւնները. վերջիներէն պէտք է սակայն յիշատակել Լորտ Պայրընի *Զայլթ Հարուրի Ուղեւորութիւնը* քերթուածին՝ չորրորդ մասը՝ նուիրուած Խալիլոյ:

Ալիշան եղած է նաեւ հրատարակող մեր հին հեղինակներու տակաւին անտիպ գործերուն ալ, որոնցմէ յիշեմք *Պատմութիւն Վարդան Արեւելցիի* եւ *Կիրակոս Վարդապետի*, *Մեկնութիւն պատարազի Խոսրով Անձեւացիի*, *Անսիղք Անտիոքայ Սմբատ Գունդ-*

ստապլի, Գիրք Վաստակոց, Սովերք Հայկականք քանչորս փոքր հատորներով եւ այլն: Ալիշան իր պատմական եւ տեղագրական գործերուն մէջ մէկ մտածութիւն ունեցած է. ճանչնալ եւ ճանչցնել հայ հողը եւ հայ ազգը, հայ կեանքն եւ հայ պատմութիւնը, հետեւաբար քննադատական մօտէ անցնելէ աւելի ինքը մեծ ու փոքր հատորներու մէջ հաւաքած ու աւանդած է իր ամբարած անհամար նիւթերը՝ արդիւնք բազմակողմանի եւ ծովածաւալ հմտութեան. այսպէս այդ հատորները կը կազմեն մատենադարանը հայ հին կեանքին:

Քերթով Այվան գործերը մաս մը արձակ են մաս մըն ալ չափածոյ: Արձակ են *Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց* երկու հատոր հրատարակուած 1869ին: Ասոնց մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ *Հայկական*՝ այսինքն հայ պատանիին, Հայաստանի նկարագրութիւնն եւ բնախօսութիւնը, ազգային մէկ քանի տօնական հանդէսները, պատմական շքեղ դէպքերը, ինչպէս նաեւ մեծ կամ ցայտուն գործ մը կատարող անձնաւորութիւնները. ներկայացման ձեւը վիպական եւ քանաստեղծական է. հեղինակը միայն նպատակ չունի ճանչցնել իրականութիւնը, այլ սիրցնել, պաշտելի ընել եւ արծարծել հայրենի իրերու սէրը պատանիներու մէջ: Բացի նախաբանէն եւ վերջաբանէն, գեղեցիկ են՝ *Տօնք նաւասարդի, Ս. Թէոդորոս Սալհուէի, Կարմիրն Վարդան, Ատաիկեան մեղու ի ձիւնեղէն լերին Հայոց, Լեւոն վերջին*: Լեզուն ժամանակի աշխարհաբարն է խառն գրաբար ձեւերով:

Ընդ եղևնեաւ 1874ին, գրաբար համառօտ գրուածք մըն է, որու մէջ քերթողը իմաստասիրաբար կը խորհրդածէ բնութեան, կեանքի գոյութեան եւ մարդկութեան ու մեր մտքի կարողութեանց վրայ, այսպէս ոյժին, գեղեցիկին, գեղարուեստներու հմայքին եւ հուսկ իմացականութեան եւ ասոր առարկային՝ ճշմարտութեան վրայ. սակայն մարդուն մէջ նոյն իսկ ոյժը, գեղեցիկը, միտքը անանց չեն. ինչ որ անեղծ ու յաւիտեական է ինքնին անստեղծ ճշմարտութիւնն է, որ միանգամայն գերազոյն

Բարին է. որով հինգերորդ գլուխէն ֆերքողը կ'անցնի կրօնաշունչ խորհրդածութիւններու. առաջին չորս գլուխները լաւագոյններն են:

Ալիշանի չափածոյ գործերը գրեթէ ամբողջապէս ամփոփուած են *Նուադը* կոչուած հինգ հատորներու մէջ 1857-58, իւրաքանչիւր հատոր իր անունը առնելով պարունակութեանէն:

Առաջին հատորը կը կոչուի *Մանկունի* բովանդակելով մանուկներու յարմար կամ իրենց դիրքմբռնելի կտորներ, ընդհանրապէս հոգեշունչ եւ խրատական. կան բնութեան նուիրուած ոտանաւորներ ալ, որոնցմէ մէկ ֆանին գողտր եւ շնորհալի են: Երկրորդ հատորը կը պարունակէ *Մաղթունի* մասը, տօներու առփի գրուած ֆերքուածներով, *Խոհունի*՝ իմաստասիրական եւ բարոյական նիւթ ունեցող կտորներով, հոծ մտածումներով բայց գրական նուազ վարկ ունեցող. հուսկ *Բնունի*՝ նուիրուած բնութեան կեանքին եւ տեսարաններուն, մանաւանդ «Երգք Հանգրուանաց» մասին կտորները, որ հեղինակին անդրանիկ ֆերքուածներն ալ են. առնց մէջ բանաստեղծը յայտ կը բերէ բնութեան սէր եւ քափանցում, դիտող աչք, նկարագրութեան սէր. յաջող ու գեղեցիկ կտորներ պակաս չեն. *Բնունի* իր անունը կու տայ բովանդակ երկրորդ հատորին:

Երրորդ հատորը կը կրէ *Հայրունի* վերադիրը եւ արդիւնք է հայրենասիրական բուռն զգացումի եւ նուիրուած է ազգային նիւթերու. բանաստեղծը կ'երգէ հայրենի հողն ու սրբութիւնները, պատմական մեծ դէպքերը կամ դիւցազն դէմքերը. լեզուն գրաբար է բաց ի *Երգք Նահապետի* մասի կտորներէն, որոնք զբոսուած են ժամանակի աշխարհաբարով խառն ժողովրդական եւ աշուղային ասացուածքի ձեւերով: Զորքորդ հատորն է *Տէրունի* կրօնական պարունակութեամբ ու հետեւեալ բաժանումներով, ընդհանուր հոգեշունչ կտորներէ յետոյ կայ *Տնօրինականք*, որով մէջ ֆերքողը կ'երգէ Յիսուսի կեանքէն դրուագներ. *Կուսական*՝ որով ֆերքուածները նուիրուած են Աստուածամօր. *Տօնականք*, նուիրուած սուրբերու: Տէրունին կը պարունակէ Ալիշանի գեղեցիկ ֆերքուածներէն մէկ ֆանին, ինչպէս «Գեքսեմանի Աստուա-

ծային մեմամարտութիւն» ուժեղ եւ երեւակայութեամբ հոծ ընդարձակ կտորը. «ի յիշատակ ամենայն սրբոց» աղուոր ռտանաւորը. «ի վերափոխումն» «Յանուն Տիրամօր» եւ «Պահպանիչ որդեգրաց» գմայլելի կտորները:

Տխրունի հիմեքորդ հատորին անունն է եւ կը բովանդակէ *Յուչք եւ Վաչք* ու *Մահու մրմունջք* բաժանումներու մէջ մահուան գաղափարէն եւ տխուր տրամադրութենէ առաջ եկած քերքուածներ. *Բանք պանդխտի* եղերերգները, գրուած Անգղիոյ մէջ հեռու Ս. Ղազարէն որ իրեն համար հայրենիքն էր. այս հեռաւորութիւնը հեղինակին հոգւոյն մէջ առաջ բերած է ահաւոր միայնութիւն մը եւ ցաւատանջ վիճակ մը. այս ցաւագին վիճակն է որ կը զգացնեն ու կ'երգեն սոյն քերքուածները, որոնցմէ շատերը ոչ միայն հատորին՝ այլ նաեւ *Նուագներու լաւագոյն կտորները* կը կազմեն: Հատորին վերջին կտորն է «Հուսկ բան առ Ոգին նուագաց» երկար քերքուածը, քերքողին գլուխ գործոցը: Կազմուած է տասնըչորստնեայ 278 տողերէ ու գրուած 1852ին. հեղինակը ուզելով այլեւս հրաժեշտ տալ իր բանաստեղծի ասպարէզին, վերջին անգամ մըն ալ կ'ուղղէ խօսքը *Ողբին*՝ որ իր մէջ ծնունդ տուած էր բանաստեղծական կեանքին, սնուցած գայն, անեցուցած ու զարգացուցած իրր դայեակ մը, որով յուզումով իր բանաստեղծի կեանքին պատմութիւնը կ'ոգեկոչէ. ապա հօր շեշտով կ'երգէ իր հրաժեշտը բանաստեղծութեան ոգիէն, որ այնքան տարիներ եղած էր իր ցաւն ու հըրնուանքը, զինքը սրարբեցուցած եւ խանդավառած, զինքը բարձրացուցած եւ անմահացուցած: Տխրունիի Մահու մրմունջք մասին մէկ երկար քերքուածն ալ «Յիշատակ մահու եւ մեռելոց» օծառուած է բանաստեղծական հաւասար գեղեցկութեամբ. ասոր մէջ քերքողը գորովագին կ'երգէ գերեզմաններու անդորրութիւնը իր մեռելական անշարժութեան մէջ. սակայն Ալիշան կեանք կ'ուզէ շնչել մեռելներուն ալ, որով կը ձայնէ անոնց որ յառնեն եւ գոնէ օր մը հանգչին իր ծոցին մէջ, քօթափելով իրենց փոշին ու վայելեն կեանքի հմայքն եւ քարմութիւնը, սակայն ի

գուր. մարդկութիւնը իր աւերածն է որ կու լայ հոն: Նմանապէս գեղեցիկ է «Միհրան, Յայգախոհի է տապան մանկան միանձին» կոչուած տասներեք կտորներէ կազմուած ֆերքուածը, որու մէջ շատ գողտր եւ տապագին հոգիով կ'երգէ եղբայրական սիրոյ սրբութիւնն եւ անուշութիւնը: Գեղեցիկ է նաեւ «Հարբէն» իր փանամեակին առթիւ գրածը:

1881ին հրատարակած Շիրակ տեղագրութեան մէջ Ալիշան գետեղած է հիանալի ֆերքուած մըն ալ «Անդորրանք Անուշ» վերադիրով, զոր անկարելի է անյիշատակ թողուլ՝ ըլլալով իր լաւագոյն կտորներէն մին: Անոր մէջ բանաստեղծը խանդով կ'երգէ Բագրատունիներու մայրաքաղաքը՝ Անին, հայ մտքի, սրտի, հարցստութեան եւ բազուկի ծնունդ հրաշագործ քաղաքը, որ վերըստին ըրաւ Հայաստանը շահաստաններու շահաստան. հիմա սակայն իր աւերակներուն մէջ ընկողմանած է. բայց այս աւերակները աւելի նուիրական են Աթէնքի կամ Մեմփիսի եւ Բաբելոնի աւերակներէն, որոնք չեն խօսիր մեր սրտին եւ հոգւոյն հետ, մինչ Անիի աւերակներէն սօսափիւն մը կ'անցնի մեր մէջ. որքան տապալած՝ ցօղունին վրայ հողմնաբեկ շուշանի մը նման, սակայն բանաստեղծը արդէն իսկ կ'ոգետեսէ ժամանակը, երբ ինքը պիտի ողջունէ նոր Անին՝ կանգնած իր դերբուկներէն:

ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ալիշան կը սկզբնաւորէ բանաստեղծի կեանքը 1840ին ու կը վերջացնէ մերձաւորապէս 1852ին: Քերթողական սոյն երկուտասնամեակը չենք կրնար իրեն համար վերելքի ուղի մը համարիլ. նուազներու հատորները այս տեսակետով ոչինչ կը ցուցնեն. իրապէս անոնց մասերու բաժանումները ժամանակագրական կարգ մը չեն մատնանշեր, այլ ֆերքուածներու պարունակութենէն անմիջապէս ստացած են իրենց անունն եւ կարգը: Որքան որ բաղդատելով միւսներուն հետ, իբր առջինեկ երկասիրութիւն կը ներկայանան Մանկունիի, Բնունիի եւ Խոնունիի ֆերքուածներու մեծ

մասը, եւ որոնք հեղինակին լաւագոյն կտորները չեն կազմեր, ասով հանդերձ չսխալելու համար պէտք է ըսել որ Ալիշանի մէջ բանաստեղծութիւնը չէ որ տարիներու ընթացքին կամաց կամաց կը բարձրանայ ու կը կատարելագործուի իր խորքին եւ ձեւին մէջ, կամ նոր գգայութիւններ եւ նիւթեր փնտռելու կը ձկտի. իր մէջ հոգին է որ երբեմն յանկարծ մեծ ծաւալ եւ ուժգնութիւն կը ստանայ եւ բուռն խանդով ու հրդեհումով կը յայտնուի, եւ ասիկա նոյն իսկ սկսած 1840էն, ինչպէս կը ցուցնէ *Միհրան* ֆերբուածը: Ուրիշներէ աւելի Ալիշանի մէջ բանաստեղծութիւնը կը քուի բնատուր ձիւք մ'ըլլալ ինքնեկ կենսունակութեամբ եւ զօրութեամբ, առանց ազդեցութիւններու տրիտուրը գգալի ընելու. ասով սակայն չենք ուզեր ըսել քէ ինքը նախնական բանաստեղծ մ'ըլլայ:

Սկսած Աստուածաշունչով ու Նարեկով, ծանօթ յոյն, լատին եւ եւրոպական դասական գլուխ գործոցներու, (չեմ կարծեր որ նորածագ վիպական դպրոցին բանաստեղծներուն ծանօթացած ըլլայ 1840ին), մեծցած Բագրատունիի ստեղծած նոր դասականութեան դպրոցին մէջ, սակայն խառնուածով վիպական, կրական ու երազկոտ, երբ կը սկսի բանաստեղծել, չի կրնար բաւականաճալ զինքը կանխող ֆերբողներու ներշնչումներով: Իր բերած առաջին նորութիւնը (նորութիւն մեր գրականութեան համար եւս) է նետուիլը խանդակաբ բնութեան գիրկը. արդէն ամէն բանաստեղծ բնութեան հայելին պէտք է որ ըլլայ: Թէպէտեւ բնութեան առջեւ իր բռնած դիրքը այնքան խիզախ չէ, դեռ նախորդ ֆերբողներու հանրական նկարագրականէն հետքեր կան իր մէջ ալ. սակայն ինքը կը նկատէ բնութիւնը իր ամբողջ կեանքին եւ գգալի ձեւերուն մէջ, կը գտնէ նոր գիծեր ու երանգներ, ինչպէս նաեւ յուզում եւ փնտրական վիճակ մը բնութեան առջեւ. այս յուզականութիւնը հանդարտ եւ զուսպ է իր արտայայտութեան մէջ, բայց խորապէս զգացած եւ հզօրապէս մշակած. իր պատկերացուցած բնութիւնը անդորրացած բայց քրքռացող եւ բեկբեկող բնոյթ մ'ունի. սոյն տեսակէտով «Հանգրուանաց երգ»-

բը բուն իր սեպհակամուրթինն են եւ որոնց մէջ տըլիլեան, լամարքինեան եւ հիւկոյեան տարբեր անգայտ եւ անոյշ կերպով իրարու ձուլուած են:

Մանկունին, հոռունին, ինչպէս նաեւ Մաղբունին կազմող միւս ֆերքուածներուն մէջ, (յետոյ նոյնը պիտի ըսենք Հայրունիի ու Տէրունիի ֆերքուածներուն մեծ մասի մը համար եւս) Ալիշան նորութիւն մը չի բերեր, ընդհանրապէս հիներու ազդեցութեան ներքեւ է. յետոյ կ'անդրադարձուի որ յաճախ գրական նպատակներ չունի, իսկ բազմաթիւ կտորներ ալ պարագայական ծնունդ մ'ունին. սակայն անոնք մեզի ցոյց կու տան հեղինակին մտածութիւնը հանդէպ աշխարհիս, կեանքին, մարդկային ճակատագրին եւ յարակից խնդիրներուն. սոյն կէտը բանաստեղծի մը համար երկրորդական կարելի չէ նկատել. առանց իմաստասիրական յղացքի ֆերքող մը պարապութիւն մը կը զգացնէ. որով հոս մարդն է որ մեզի կը ներկայանայ եւ Ալիշանի մէջ ամենեւին պէտք չէ անտեսել մարդը:

Ալիշան լաւատես մըն է հանդէպ կեանքին, գոր կը նկատէ բարիք մը ինքն իր մէջ եւ ունեցող առանձին նպատակ, որու պիտի ուղղուին մարդկային բոլոր ոյժերը. այդ կեանքը օժտուած է դարձեալ բազմաթիւ արժէքներով՝ անհատական կամ ընկերային, տեղական ու ցեղային, որոնք ամէնքն ալ պէտք է արժէփառուին: Ինքը դարձեալ եկեղեցական մըն է, որով համակուած կրօնական ամենախոր եւ լուսափայլ զգացումով. նախախնամական ուժեղ բայց նաեւ հայրական ձեռքը բանալին է իրեն համար մարդկային նակատագիրը յուզող բոլոր հարցերուն: Կերքուած է Ս. Ղազարի մէջ, որ ազգային վերածնունդի վառաբանն էր, հետեւաբար անկարելի էր որ տոհմային արժէքները իր մէջ չվերակենդանանային. հայրենիքը իրեն համար ամէն ինչ է յետ Աստուծոյ. հայրենասիրական այդ ուժգին զգացումը կարծես առհաւուրեան ազդեցութիւն մըն ալ կը մատնանշէ: Յետոյ կային այդ տարիներուն հիմէն աւանդուած ինչպէս նաեւ նոր դասական տեսութիւններէ երեւցած գրական ըմբռնումները, լեզուական

մայրենի, որ կը քննարկէին օդը ու կը շարժէին մտքի աշ-
 փերը: Սակայն միջավայրի եւ արտաքին այս բոլոր տպաւորու-
 քիւններէն աւելի կար իր մէջ մարդը, խառնուածքը, որ ամբող-
 ջապէս չ'ընկնուիր ազդեցութիւններու բեռին ներքեւ. ապրելու
 եւ զգալու, սիրելու եւ յուզուելու բնագոյ մը այնքան անդիմա-
 դրելի. այս խառնուածքը, այս ենթակայական աշխարհն է որ իր
 մէջ կազմած է բանաստեղծը:

Քերթողութիւնը իրեն ծառայեց շարժումի մէջ դնելու այս
 զանազան արժէքները, ինչ որ կատարեց ալ չափուած տողերու
 մէջ բիրեղացնելով իր առօրեայ յղացմանը, տրամադրութիւն-
 ները, դարերէ ժառանգած տեսութիւնները. սակայն անոնք ամէն
 ալ փնտրական կեանքով զեղուն չեն: Ինչ որ եղան Մանկունիին,
 Խոհունիին եւ Մաղբունիին, կրնանք ըսել քէ նոյնը եղաւ նաեւ
 Հայրունիին: Հայրունիին Ալիշանի հայրենիքի համար տածած հը-
 րայրեաց սիրոյն պտուղն է. եւ սակայն այդ հատորին մէջ գրա-
 բար բազմաթիւ փերքումներ կան որ բանաստեղծութիւն չեն.
 կան որ գուտ պատմական ձեւ մ'ունին. շատեր դրուատական բնոյթ
 ունին, որով շողշողուն մակդիրներով խնդրուած են. ուրիշներ
 ռազմաշունչ նայատակի համար յօրինուած են, հետեւաբար անոնց
 մէջ աւելի ուշ դրուած է ասացուածներու ուժգնութեան եւ
 բառերու երաժշտութեան. մաս մըն ալ իրապէս արդիւնք է
 զգայնութեան, սակայն զգացումը խեղդուած է մեծադորդ բա-
 ռերու կոյտին ներքեւ: Աշխարհաբար յօրինուած *Նահապետի*
Էրզրը կը զգացնեն հայրենասիրութեան անկեղծութիւն եւ ունին
 արտայայտութեան բնականութիւն. բայց ընդհանրապէս անոնց
 ալ կը պակսի ստեղծագործող շունչը, կը պակսի քափը եւ քոփը.
 Իսկ պատմութենէ փրցուած դրուագներու մէջ նուազ է դիւցազ-
 նական ոգին եւ նկարագիրը: Նոյնը պիտի ըսեմք Տէրունիի բազ-
 մաթիւ կտորներուն համար ալ. որքան որ անոնք արդիւնք ըլ-
 լան փերքողին կրօնական խոր համոզումին, շատեր յարասութիւն
 են Ս. Գրքի իմաստներուն, մաս մը աւետարանական դէպքերուն

29927

A 26666

լուսաւոր դրուագումն են. կան նաեւ մեծ գաղափարներ յայտնաբերող կտորներ, բայց վերացական նկարագրով. Տխրունիի մէջ ալ պակաս չեն այս տեսակ հետտորական կտորներ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ալիշանի մէջ բուն բանաստեղծը գտնելու համար պէտք է չենք ուրեմն նկատել սոյն ֆերքուածները, որոնք քէնէ հայրենիքի կամ կրօնքի կամ ուրիշ ներշնչումներէ բխած են, բայց կարծես բանաստեղծին էութենէն չեն ծագած. այլ անոնք՝ որոնց մէջ ֆերքողը դրած է իր սրտի՝ իր մարդկային սրտի պատմութիւնը, անոր խռովքը եւ քախիծը, հրդեհումը, խանդը եւ սէրը. հոս է որ մերք կը գտնենք նաեւ բարձր բանաստեղծութիւն. այնքան տիրող է անոնց մէջ անկեղծութեան շեշտը եւ ներշնչումի ուժգնութիւնը: Այդ ֆերքուածները իր բանաստեղծին սրտի կտորները ըլլային, այնպէս արիւննոտ ու հեւքոտ եւ բարախուն կը զգացուին: Չենք ըսեր որ իր գործին մէջ չի նկատեր յաւերժական գեղեցկութեան եւ ճշմարտութեան տեսիլները, ու անոնցմէ նշոյլներ չեն ծածանիր իր ֆերքողի երկնքին մէջ. կամ քէ իր հոգւոյն զանազան քրքռացումները արձագանգ չեն գտներ, կամ խոհերը անդրադարձումներ չեն տար՝ իր տողերուն մէջ, ոչ, այլ զինքը բուն բանաստեղծ կը գտնենք երբ իր սիրտն է որ կը ճգմէ ֆերքուածներու բաժակին մէջ: Իրապէս Ալիշան իր բանաստեղծ՝ երգիչը կը հանդիսանայ իր սրտի կեանքին: Չի հիւսեր անոր պատմութիւնը մանրամասն ու կարգաւոր կերպով, այլ պարագային համեմատ կը ներկայացնէ անոր յոյզերն եւ զգացումները, ապրումներն եւ տուայտանքը՝ սիրոյ եւ ցաւի ու մահուան գաղափարներուն առջեւ, երբեմն վերլիշումի եւ ոգեւորութեան ձեւով ու մերք յորդելով եւ պոռկալով: Այս բոլորին մէջ ինչ որ կը յուզէ ու կ'ազդէ մեր վրայ՝ խորապէս մարդկային եւ քափանցող զգացումն է. զգացում մը խառն վշտի եւ գորովի հպումներով. երբեք յոռետես մը եղած չէ. ցաւի եւ մահուան զգացումն ալ կեանքով ու սիրով համակուած է. յոյսը իր հոգեկան բոլոր վի-

նակներուն մէջ արշալոյս մը կը բանայ: Այս սիրտը, այս մարդկայնացած սրտի կեանքը իրեն համար իր գոյութեան խորհուրդն է կարծես՝ գոր կը սիրէ դայեկօրէն:

Սրտի այս կեանքը միշտ միեւնոյն ահագնութեամբ եւ հրդեհումով չի յայտնուիր: Երբեմն միտացող կրակ մըն է որ իր սրտի միայնութեան մէջ աղեխարշ կ'առկայծի ու կը միտայ ինչպէս *Պանդուխտի երգ*երուն *Ձ, է, ժԲ, ժԳ, Ի* կտորներուն մէջ: Երբեմն անոյշ բայց տոչորոդ կարմրուկ տափութիւն մըն է որ կը ծաւալի հանդարտօրէն ու կը գաղջացնէ անցեալի յուշերն եւ անուրջները, ինչպէս անհաւասար բայց գեղեցիկ *Միհրանի* *Ն, Ձ, է* կտորներուն մէջ: Մերք հին զգայութեան մը բոցն է որ մնացեր, տարածուեր ու սաստկացեր է՝ արեւ մ'ըլլալու չափ, որպէս զի ընդգրկէ համայնական գորութիւնն եւ կեանքը սիրոյ զգացումով, ինչպէս է արտաքինացէս քիչ մը ծաւալուն *Հարսն-երգ*ին մէջ: Երբեմն ցոլքեր են որ կ'անցնին նաեւ հոգիին երբեքէն, աւելի պայծառանալու համար եւ լուսեղէն քոիչքներ դառնալու, անեղբ եւ մաքուր երկնքի մը մէջ մխրճուելու համար, ինչպէս են Տէրունիի մէկ քանի կտորները: Երբեմն անկութիւնն ու խաւարն է որ ցամքեցնել կ'ուզեն սրտին երակները, մինչ քերքողը կեանքի ուրախութեան կը դիմէ բոլոր գորութեամբ. սակայն տիեզերական օրէնքը անողոք է ու մահը անխուսափելի, հետեւաբար աստուածային գորութիւնն է որ պէտք է կոչել (*Յիշատակ մահու եւ մեռելոց*): Հուսկ իր սրտի կեանքը՝ որ տարիներէ ի վեր եղած էր իր գոյութեան խորհուրդը, իր սէրն ու փառքը, այլեւս քերքողը պարտաւորեալ է չփացնել զայն. այս գաղափարին առջեւ իր տառապանքը կ'ամեհանայ, ինքը կ'արտասուէ, կը գալարի, կը մոլեցնի եւ իր բոցեղէն «Բարձրախոհանք» (Ինտրայի բառով) կը ժայթքէ «Արեգին դէմ». ես պիտի աւելցնեմ իր ներոյժ զգայութիւնն ալ ու խնկարոյր տարփանքը. այսպէս կ'ունենանք մենք *Հուսկ բան առ Ոգին նուազաց* քէն քիչ մը անհաւասար բայց անմահունակ քերքուածք: Զեմ կարող աննկատ քողով միւս հոյակապ քերքուածն ալ *Անդորրանք Անույ,*

ան ալ ծնած սրտի հարկէ մը, Անիի համար ունեցած անհուն սէրէն. սակայն այդ կտորին մէջ ներշնչումը եւ ստեղծագործող խանդը (*fantaisie*) շատ հզօր են եւ մտքի յղացքը մեծատարած ընդարձակութիւն առած է ու յաւիտենականութեան մօտեցած: Անին այդ ֆերքուածին մէջ քաղաք մը միայն չի ներկայացներ, այլ խորհրդանիշն է Հայաստանի, մանաւանդ թէ բուն մարդկային կեանքին՝ զաղփաղփուն իր գոյութեան եւ բախտին մէջ, երկրաւոր իրերու՝ մերթ քարձրացած փառքի ու շփոթութեան եւ մերթապալած բշուառութեան ու խեղճութեան: Քերթողը սակայն այս վաղանցուկ պատահարներու փոփոխականութեան մէջ կը գտնէ պատմական օրէնքի մը գօրութիւնը, անտեղիտալի՝ որովհետեւ ծագած աստուածային մտքէ եւ վարող ստեղծեալ իրերը. այս տեսիլը հոգւոյն մէջ, բանաստեղծը երեւակայութեամբ կը նշմարէ արդէն իսկ փառահեղ կեանքի մը արշալոյսին կարմրութիւնը Անիի համար: Սոյն ֆերքուածը կարելի է համեմատել Մանժոնիի *Հինդ Մայիս* ֆերքուածին հետ:

ԱՐՈՒԵՍՏԸ ԱԼԻՇԱՆԻ ՄԷՋ

Ալիշան իր բանաստեղծութիւնը կը ցուցադրէ ֆերքուածներուն մէջ այնպէս՝ ինչպէս կը բխի իր սրտէն, առանց ճելի եւ ռնի նկատումներու, առանց ուշ դնելու արտայայտութեան դասական կատարելութեան: Բնական է բանաստեղծը օժտուած է բարձրաբձիչ մտքով. տեղեակ է ամէն գիտելիքի, հմուտ է հին հայերէնի պարունակած հարստութեանց եւ ընծայած բոլոր նըպաստներուն. ծանօթ է գրական արժէքներուն. սակայն, եթէ չ'արհամարհենք այս ամէնը, կ'անտեսէ զանոնք. բանաստեղծած ժամանակ իր սիրտն է որ կը յորդի եւ որու մէջ՝ իր իսկ վկայութեան համեմատ, բազմաթիւ զգացումներ, յոյզեր եւ մտքեր կը շարժոտէին. հեղինակը կը ներկայացնէ զանոնք այնպէս իրենց բնական ժայթքումով: Հետեւաբար իր մէջ բուն արուեստագէտ մը ուզել տեսնել սխալ պիտի ըլլար. այդ տեսակ յաւակնութիւն չէ ունեցած: Միւս կողմէ սակայն, իր ունեցած գրական եւ լեզ-

ուսկան հմտութեամբ եւ ներշնչումի ջերմութեան ազդեցութեամբ, տուած է մեզի արուեստով աւարտուն կտորներ ալ: Բաց աւելէ Ալիշանի մէջ կ'անդրադարձուի անփութութիւն մըն ալ, այսինքն իր ֆերբուածներուն՝ մանաւանդ երկարներուն միաձոյլ կերպարանք եւ կատարելութիւն տալու տաժամբէն կարծես խուսած է. որով ոչ միայն ձեւի քերին, այլ յղացքի եւ ներշնչումի անհաւասարութիւններ կը նշմարուին իր լաւագոյն կտորներուն մէջ ալ: Իսկ միւս ֆերբուածներուն մէջ աւելի յաճախակի են քերութիւնները, որ են գաղափարի հետեւակութիւն, միամիտ մըտածութիւններ, հետեւակ պատկերներ, կաղապարուած բանաձեւեր ու մանաւանդ բառերու կուտակում եւ մեծաշփոթ բարդութիւններ: Իսկ ֆերբուածներուն տաղաչափական կազմը բազմազան է. ինքը մարտար է ամէն տեսակ չափեր գործածելուն մէջ, փոքրիկներէն սկսելով ամէնէն երկարները ու միշտ ալ ռտանաւորը յանգաւոր ըրած է:

Գալով Ալիշանի գրական արձակ գործերուն, որ են ԸՆԴԵՂՆԻՆԵԱԼԻ եւ ՅՈՒՇԻԿՔ, առաջինը բանաստեղծութենէ աւելի կը բովանդակէ իմաստասիրական խորհրդածութիւններ. զգայութենէ աւելի կարծես արդիւնք է կրօնական մտայնութեան եւ ընդհանրապէս կը մնայ այդ պարունակին մէջ: Յուշիկքն ալ արդիւնք են մտայնութեան մը՝ այսինքն պատմականութեան, սակայն այդ գործին մէջ պակաս չենք գտներ զգայութիւնը. սոյն պատմաաւանոց էջերը բարախուն են կեանքով, գեղուն են զգացումով ու պատկերներով: Միայն գրութեան ձեւն ու աշխարհարար լեզուն ծաւալուն ու երկարող բնոյթ մ'ունին, որով արտայայտութիւնը չի խտնար, չի բիրեղանար ու չի ներգործեր, մանաւանդ արդիներուն վրայ: Ձեւին պակասը կ'ազդէ խորքին վրայ եւս, ու իրապէս մեր պատմութեան վեհաշուք դէմքերը պանծացնող էջերը չափազանց զգեստաւորուած ըլլալով, ցոյց չեն տար անձերուն մարմինը՝ իրենց ձեւերուն եւ առուգութեան մէջ: Սակայն Ալիշան միշտ բանաստեղծ կը յայտնուի իր գրելու ընդհանուր ձեւին մէջ, մասնաւորապէս գրաբար երկասիրութեանց գրական նպատակ ու-

նեցող մասերուն եւ կրօնաշունչ գործերուն մէջ. ասոնց մէջ իր ոնը հրաշագեղ յօրինուածք մ'ալ ունի: Գլխաւորապէս կ'ազդէ մեր վրայ ռեի յատկութիւններէն զարմանալի սլայծառութիւնն եւ բարձր քանդակումը, ինչպէս նաեւ խոհուն հանդիսաւորութիւնը՝ կարծես առաջ եկած գաղափարներու վեհութենէն: Որքան որ նախադասութիւնը բաղկացած է երկար ու զուգահաւասար մասերէ, որոնք դանդաղ ընթացք մ'ունին, սակայն ամենեւին միօրինակութիւն եւ նապաղութիւն չեն զգացներ: Հեղինակը ուժգին եւ արագ ցուցադրումներ չի կատարեր, իր գաղափարը կամ նիւթը ամփոփ ու սեղմ ասացուածներու մէջ չի խտացներ, այլ կ'աշխատի ընդգրկել պատկերն իր ամէն փոփոխականներով եւ ընծայել առարկան մանրամասնօրէն, սակայն միշտ կու տայ մեզի լեցուն, հզօր ու շփեղ ներկայացում մը, հրազինուած շունչով, լրջացած խոհուն խորքով, զուարթացած բանաստեղծական պատկերներով, այսպէս արտայայտութիւնը նկարչագեղ եւ ծիծաղկոտ, հանդիսաւոր եւ լուսացայտ կերպարանք մը կը ստանայ:

Լ Ե Զ Ո Ւ Ն

Գրաբարը գոր կը գործածէ Ալիշան, ամէնէն հարուստներէն է: Ինքը ամենամեծ ծանօթութիւն ունի մեր լեզուին դարերու ընթացքին շտեմարանած բոլոր գանձերուն, ստացած կերպարփոխութեանց, ասացուածքի ձեւերուն ու բացատրութեան կարելիութեանց, գոր ոչ միայն կը կիրարկէ, այլ հմուտ ըլլալով հայերէնի հոգւոյն, կը ստեղծէ եւ կը դարբնէ ինքն ալ խօսքի ու արտայայտութեան բազմազան կերպեր, աւելի ուշ դնելով գաղափարի ներկայացումին եւ բանաստեղծական դրդումին՝ քան լեզուին պահանջած մաքրութեան ու վայելչութեան: Այսպէս իր չափածոյ գործերուն մէջ գրաբարը շատ նոյս է եւ ուժեղ, պիրկ եւ նկուն, ջղուտ, մերք ռստոստուն, մերք նաեւ անոյշ եւ դաշնակաւոր, բայց չի բարձրանար ըլլալու համար ազնիւ, վայելուչ եւ պերն: Բազրատունիի լեզուին քով պիտի ըսէինք քէ բարբա-

րիկ գրաբար մըն է: Արձակ գրութեանց մէջ ընդհանրապէս նոյնը մնալով հանդերձ, աւելի հանդարտ եւ հիւրեղ է:

Իսկ աշխարհաբար լեզուն՝ որով գրուած են *Յուշիկը*, նոյն տարիներուն մէջ գործածուածն է, սակայն շատ խառն է գրաբար ասացուածներով ու բացատրութեան ձեւերով. գնացքն ալ դանդաղ ու ծանր է: Քերթուածներուն մէջ այդ լեզուն աւելի նկուն եւ անոյշ դարձած է եւ օծուն ինքնեկ ընտանութեամբ. բայց խառն է ռամիկ եւ օտար բառերով, գուցէ ժողովուրդէն հասկնալի ըլլալու համար:

* * *

ՀԱՅՐՈՒՆԻՆ ԵՒ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐԸ

«Գրական ցոլֆեր»ու սոյն հատորը կ'ամփոփէ «Նահապետի երգ»երէն կտորներ եւ «Հայրունի»ի գրաբար քերթուածներէն մէկ ֆանին՝ աշխարհաբարի վերածուած:

Հայրունին ըմբռնելու համար նանչնալ պէտք է Ալիշանի հոգին, որ լեցուած է Աստուծով եւ Հայրենիքով: Իրեն համար հայրենիքը ոչ միայն մարդկային ամենամեծ սրբութիւններէն է, այլ ամէն ինչ է անհատի մը համար, իր հարստութիւնը, փառքը եւ էութիւնը. առանց հայրենիքի անհատ մը հրէշ մըն է. սոյն պատճառով անսահման սէր եւ պաշտամունք մ'ունի հայրենիքին եւ անոր պատկանող բոլոր իրերուն՝ երկնին, հողին, ջուրին, յուշարձաններուն եւ աւերակներուն, պատմութեան եւ գրականութեան. ու այնքան բուռն է այս սէրը, որ կը գորովէ զինքը ու կը խանդավառէ, իրեն հիանալ, հրճուիլ կամ յուզուիլ կու տայ. ինքն ալ կը ջանայ արծարծել միեւնոյն զգացումները ուրիշի մէջ. ինչ որ կրնայ արքնցնել կամ վառել այդ սէրը՝ նուիրական ու վսեմ է. ինչ որ կ'եղծանէ կամ կը տկարա-

ցընէ՝ պիղծ ու ասելի է: Իր գրական գործերուն մէջ այս սէրը այնքան ինքնաբերական, խորագգած, հզօր եւ հրատապ կերպով կը յայտնուի, որ կարելի է նկատել զինքը մարմնացած հայրենասիրութիւն: Այս անհուն սիրոյն ծնունդ եմ «Նահապետի երգ»-ը եւ որոնց մէջ այնքան անկեղծիկ ու շեշտուած խանդաղատանքով կ'արտայայտուի, որ անկարելի է չլեցուիլ նոյն ջերմ տրամադրութեամբ. օրինակ ըլլայ *Հայոց աշխարհիկը*: Սոյն երգերը իրենց ժողովրդականութիւնը կը պարտին ասոր. իրենց տեղականութիւն տուողն ալ այդ զգացումը պիտի ըլլայ. հայրենասիրութիւնը կեանքով բարախուն ըրած է զանոնք եւ հոգիացուցած, սրտառուչ եւ գործով զեղուն ըրած է. ասոր նպաստած է արտայայտութեան ընտանի եւ քաղցրանոյշ ձեւն ալ՝ ոտանաւորը ժողովրդական երգի փոխելով:

Շուշանն Շաւարշանայ՝ հեղինակին սիրած կտորներէն մին, այս արժէքներէն գատ ունի բանաստեղծական զօրաւոր գիծ մըն ալ. քերթուածը արդիւնք է հրատապ հիացումի զոր կը տածէ բանաստեղծը հանդէպ հայ առաջին վկայուհիին. ու մէկ կողմէ քատերական շարժումով կը ներկայացնէ մարտիրոսութեան ոգիներով, միւս կողմէ շնորհալից պատկերներով կը հիւսէ գովեստը Կոյսին ու մանաւանդ կ'երգէ անոր գերերկրաւոր սէրը Փրկչին համար: Երգերէն ամենէն ընդարձակն է *Պղպուճն Աւարայրի՝* վարդանանց նահատակութիւնը պանծացնող քերթուածը, բաղկացած մուսիկայի ու երեք մասերէ: Սխալ է սակայն նկատել սոյն կտորը դիւցազնավէպ մը. մէջը դիւցազնական շունչ գոյութիւն չունի. սրտի հարկէ մը բխած է այս կտորն ալ, որու լաւագոյն մասերն ալ քնարական նկարագիր ունեցողներն են, ինչպէս *Լուսինի* եւ *Պղպուճի* նուիրումները: Քերթողը տասնութնայ քառատող տուներու մէջ առանց զիտեր կատարելու կը ներկայացնէ վարդանանց նահատակութիւնը՝ աւելի երկար պատմելով Գարեգինի մահը, վարդանի քաջութիւններն եւ նահատակութիւնը: Իսկ իբր նորութիւն կը մտցնէ վերջին մասին մէջ եղիշէն, որ նահատակարտէն վերջ գիշեր ատեն կը մտնէ պատե-

բազմի խաղաղած դաշտը, ուր եւ կը գտնէ իր փնտռածն եւ սիրածը՝ վարդանի մարմինը:

Սոյն կտորներն ուրեմն պէտք էն կարդացուիլ հոն գտնելու համար բուն բանաստեղծութիւն եւ արուեստ, զոր չունին եւ չեն ալ ուզած ունենալ: Սրտառուչ եւ անոյշ կտորներն են, որոնցմով *ֆերքոդը*՝ յուզումէն եւ սփանչացումէն գինովցած, կ'ուզէ փոխանցել մեզի ալ հայրենի իրերու հանդէպ ունեցած իր սէրն եւ գորովը, խանդավառութիւնն եւ հիացումը:

Հայրունիի միւս ոտանաւորները գրաբար են. անոնք ընդհանրապէս արդիւնք են մտայնութեան քան զգայնութեան: Իրապէս կան որ զուտ պատմական են իրենց ձեւովն ալ, ինչպէս *Բաժինք Հայոց Մեծացը*. կան որ պարագայական են եւ որոնց մէջ բանաստեղծական շունչ չկայ, ինչպէս *Երկհազարեակն Արշակունեաց*, եւ այլն: Ուրիշներ ռազմական նպատակ մ'ունին, ինչպէս *Բամ փորոտանը* եւ այլն. շատեր զուտ հոետորական շարադրութիւններ են քէեւ գեղեցիկ ալ ըլլան, որոնց մէջ *ֆերքոդը* ջանացած է դիտուած նպատակին հասնիլ, հետեւաբար ոտանաւորի արտաքին կազմին աւելի ուշ դրուած է՝ քան ներքինին. զգացումի արդիւնք *ֆերքոդ*ներն ալ գերծ չեն այս հոետորական ձեւէն՝ քէեւ պարունակեն վսեմ գաղափարներ եւ բանաստեղծական շունչ, ինչպէս *Ի Բամբիւն Հայկազնի*. բանաստեղծական գիծը խեղդուած է հոս բառերու կոյտին եւ ահագնաձայն բարդութեանց բեռին տակ: Աւելի պարզ՝ իր արտայայտութեամբ, եւ յղացով ու երեւակայութեամբ աւելի ուժեղ եւ գեղեցիկ է *Դատաստանք Վասակայ մասնի* ֆերքուածը, որու աշխարհաբար քարգմանութիւնը՝ կատարուած է. եղիա Փէչիկեանէ, կը դնենք սոյն հատորին մէջ: Իսկ միւս ֆերքուածներու աշխարհաբարի վերածումը կատարած է Հ. Վահան Յովհաննէսեան: Գեղեցիկ են դարձնալ *Ի մահ Տրդատայ ահեղագօրն արքայի Հայոց*, *Վրվայրի ի յետին դիշեր այրարատեան*, *Յառանձար Սեպուհ*, *Հաբք*, *Ի նախագահն Մասիս* եւ այլն:

Հայրունիի լուսագոյն կտորն է սակայն *Հարսներդ առաջա-*

տի նախածնողացն փերքուածը: Բայց ասոր նիւթ հայրայրոզը հայրենիքը չէ, այլ զուտ սիրոյ զգացումը մաքուր եւ երեքային՝ ինչպէս էր սկզբնական վիճակին մէջ, բայց միանգամայն հզօր եւ հանրական ու բարձրացած՝ կեանքին խորհուրդն ըլլալու համար. որով անոր կը հաղորդին բնութեան բոլոր իրերը, երկինքն ինքնին լեցունելով բերկրութեամբ: Փերքուածին մէջ բանաստեղծութիւնն ալ իրապէս տարածականութիւն առած է՝ հաւասարելու այդ սիրոյ ուժգնութեան. գեղեցիկ են նաեւ նկարագրական մասերը:

Այսպէս Հայրունիի գրաբար փերքուածները գրական տեսակէտով անհաւասար իրենց ամբողջութեանը մէջ, սակայն մերքին տարակերպութեամբ ու տաղաչափական շփեղ ու հզօր կտորներ են ու միշտ ալ կը կրեն՝ քէն ցիրուցան, բանաստեղծին մտքի եւ սրտի կայծերը:

Հ. ԿԻՐԻՆԵՂ, ՓԵՊԱՐԵԱՆ

ՆԱԼԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐ

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻԿ

Հայո՛ց աշխարհիկ, դարունդ է հասել,
 Ահա դեղեցիկ դարուն քո եկել.
 Ո՛ր դու ի վաղուց մոռցուած հայրենիք,
 Ո՛ր դու իմ սրտիս անմոռաց տեղիք.
 Ահա դարունիկդ հասել է հասել,
 Աւաղ Մասեաց ծայրն ընդ քեզ հաշտ հայել.
 Այն սեւ սեւ ամպերն են դարձել ի փախ,
 Այն ճերմակ ճերմակ սարերն են անվախ.
 Ջրնիկն ի ծոցին բացեր է ճանպարհ,
 Քաղցրիկ կըրկըջով գլորէ գետս հաղար.
 Յայն բարձրը Ժայռից որ երկնուց են մօտ
 Կենաց օրհնութեան ծագէ առաւօտ:
 Ահա քո բլուրներն՝ Հայո՛ց աշխարհիկ,
 Այն քո բիւր բլուրներ ու բիւր վրտակիկք
 Հաղար քո ձորերդ ու հաղար քո դաշտ՝
 Տարան ցուրտ ձմեռդ ու ձիւները շատ.
 Լերինք եւ հովիտք ընդարձակ ու լայն
 Նախշուն դարդարին նոր հարսի նրման.
 Կապուտակ սարերդ դունըզդուն սլոսակ
 Կապեն ի գլուխ գինչ նոր թաղւորակ.
 Ի ծայրից սարից որ երկնուց են մօտ՝
 Փըռուի մինչ ի խորն հօրոտն ու մօրոտ.
 Գետեղերք ամեն բացել են շուշան

Պայծառ դընդըղնով՝ ցընցըղիկն դընան .
 Սարեղերքն ամեն վզարդն երեւցուցին ,
 Ա՛հ , կարմրուկ վարդեր , զաւակք Եղեմին :
 Պըլպուլն ի հեռուանց թողեց ճըղնարան
 Ծովեր ցամքըներ թեւեց անգուման² ,
 Կանչեց ի յօդուն երեք հետ³ բարեւ
 Ոտկունքն դըրաւ ի սարին վերեւ ,
 Սարին վերեւէն ի վարդին տերեւ ,
 Հայո՛ց աշխարհիկ , քեզ երեւո՛ւ բարեւ .
 Սարեկն ի սարին եկաց ու մընաց ,
 Անմեղ նախընծով եղաւ երգասաց .
 Արադիւն յերգիւն աւելց իր բունիկ ,
 Կանգնեցաւ կըղաց⁵՝ « Հայո՛ց աշխարհիկ » .
 Արտուտիկն թռաւ , թռաւ , թռաւ վարուկեր
 Մանրիկ ճըլլըլով ասաց շատ բաներ .
 Տատրակիկն իջաւ իջաւ ցած ու ցած
 Կըրծկունքն ի դետին ըղկո՛ւկո՛ւ ճըւաց .
 Հովիւն ու հօտաղ , գառինքն , եղն ու կով
 Գոհացան զԱստուած՝ մարդեր չուրջ դաւով :
 Հանց քեզ Տէրն է տուել դարուն զեղեցիկ
 Որ դրախտի նմանիս Հայո՛ց աշխարհիկ .
 Դրախտիկն որ անցել դառնայ քեզ դարնամբ
 Զինչ պայծառ արեւն որ ծածկէր ի յամբ :

Բայց նահապետիս ի՞նչ ասեմ ծերուկ
 Որ եմ քան զամեն ծաղիկ վաղանցուկ ,
 Իմ դարունս անցել ու հասել աշուն ,
 Յամբած տերեւուկս ըսպասեմ հովուն՝
 Թէ՛ ե՞րբ ի լերանց ծոցուն փըչէ խոր
 Զըդէ անկըսկիծ զիս ի մահուն ձոր :

1 Դընդըղնով . ալիք , ծփանք :

2 Անգուման . յանկարծ :

3 Հետ . անգամ :

4 Երեւ . տուաւ :

5 Կղաց (կղաւ) . կռունկին հանած ձայնը :

Նահապետիս կեանքն եղաւ բաւական
 Խընդութեամբ կեցաւ ի յիւրն Հայաստան .
 Ժամ է որ երթայ ի յայն հայրենիք .
 Ուր խսկի չգատուին եղբարք սիրելիք .
 Խընդութեամբ կ'երթամ քեզնից՝ Հայաստան ,
 Քեզնից առած հողս՝ ի քեզ տամ թաղման .
 Ի քո ծոցէս վեր կանդնեցաւ Աղամ
 Ես ի քո ծոցէս տ'ենեմ անթառամ :

Ա՛յ մանկտիք եկէք չուրջ Նահապետիս
 Ականջ դիք չայիր⁶ հօրդ յետքի ձայնիս .
 Պըլսուլն ու սարեկն երգեր են նորել ,
 Իմն՝ հետ տաւորակին հողու հաւսարել .
 Մանկտիք , դիս Հայոց հողն ու ջուր անուցել ,
 Ես այն հողն ու ջուր սրտով եմ սիրել .
 Հայրենեաց հարուստ է հող , ջուր անուշ ,
 Քանց օտար վարդ՝ քաղցր է հայրենեաց փուշ .
 Հայաստանի օղն է քաղցր ու բարակ
 Հովերն են անուշ , պայծառ են վրտակք .
 Զուրն ու սըտուղ համ տան անմահութեան ,
 Խոտն ոսկեղօծէ զգառներուն բերան .
 Յոսկեթել ամպոց յալդուն զովադին
 Թորթոր իջանէ ցօղիկ մանրագին ,
 Կարմիր ճաճանչով արեւուն շաղուած
 Գայ ի խաւըրծիլ՝ մանանայ կենաց :
 Ո՛հ լերունք ծաղկած , ո՛հ ջուրք ծիծաղկոտ ,
 Զանուշիկ հովերս ի յիս ածէք մօտ .
 Հողմունք անուշիկք՝ եկէք մօտ ի յիս ,
 Շունչ ու երգս առէք տարէ՛ք ի Մասիս .
 Տարէք վերջի շունչս ի տուն տապանին
 Ու լրսեցուցէք զաւկաց Թորդոմին :
 Զեզ կ'ասեմ մանկունք սիրունք նազելիք ,
 Որոց է բնական Հայոց աշխարհիկ .

⁶ Շայիր . քերթող :

⁷ Խաւըրծիլ . բոյս մըն է :

Մ'ուրանաք զերկիրդ ու զաղդըդ սիրուն,
Ծառն՝ արմատով ծառ, տունն՝ հիմամբն է տուն:

.

Բայց ափսո՛ս հիմա որ չար թըշնամիք
Իսկի՞նչ չեն խնայել Հայոց աշխարհիկ,
Եկեղեցիք, վանք, դըրատուն, դարպաս⁹
Ձարկել են թըրով հըրով դաս ու դաս.
Ձաղցն ընչօք տեղօք քանդել ու գերել
Դէմ չորս հովերուն տըւել ու ցըրուել:
Աւա՛ղ քեղ, աւա՛ղ, Հայոց աշխարհիկ,
Տուն երկնանքման, փըլած տաղուարիկ:...

Այլ ի՞նչ ափսոսամ ըզքեղ Հայաստան՝
Երբ ձեռքն Աստուծոյ տեսնում յանդիման.
Ինքն է հրամայած քակել, ինք չինէ,
Ձինչ ըզհետ ձրման ըզգարուն հանէ.
Ձաշխարհ մեր սիրեաց Աստուած ի սկըզբան,
Թէ անէծք երես՝ սիրոյ էր եւ այն:
Ի թուխ ամպերէն ելնէ փոթորիկ,
Հողու հաւսարին ծառերն ու մայրիք,
Տերեւքն եւ ողկոյղքն մարգարտաշար
Ի յոտից ներքեւ երթան ի խաւար.
Ամսն եւ փոթորիկ շուտով վերանայ
Նոր արեւ, դարուն, ծառն ու այդին դայ:
Արմատք հին՝ նոր ճիւղ, հին ճիւղք՝ նոր ծաղիկ
Ընծայեն բնութեան, Հայոց աշխարհիկ.
Դուք այլ կործանած սիւնք, դուք այլ կանգնիք,
Կապին կամարքդ, ո՛հ, սուրբ եկեղեցիք.
Քակեալ վանորէք՝ շինիք հողւոց տուն
Դառնան ձեր սաղմոսք, ձեր քաղցր ալէլուն:

Այդ քո աւերակք, Հայո՛ց աշխարհիկ,
Նըշան մեծութեանդ են, թոռմած ծաղիկ.

⁸ Իսկի. ամենեւին, բնաւ:

⁹ Դարպաս. արքունիք:

Թողմամբ ես՝ բայց վարդ, ցամքած՝ բայց հալուէ .
 Ով ըղբեղ օտար ծաղկան հետ փոխէ՝
 Նա կոյր է յիմար . զհոտն անմահութեան
 Ընդ սուտ դոյն փոխէ տըխմարն ու տըղայն .
 Յիմար է յիմար որ զպարծանքն հարանց
 Երթայ վաճառէ ընդ օտար աղանց .
 Աշխրհհիս օրէնք՝ որ ծնողք չըփոխուին ,
 Հայրենափոխք չեն , ուրացողք լինին .
 Ծառն՝ արմատով ծառ , ծառովն է արմատ .
 Դալար մանկութիւք , ձեր տակն է Արարատ .
 Պինդ կացէք , Աստուած ցօղէ ի վերէն .
 Ծըլիք ու ծաղկիք քանց վարդ ի թրիէն .
 Չըլնի ոք նախանձ , չըլնի հակառակ ,
 Թէ չէ՝ նման խոտու լինի խայտառակ ,
 Այլք ծըլին ծաղկին , թէպէտ քըչիկ մ'ուշ .
 Չարկամըն մընայ միշտ դըժնիկ միշտ փուշ .
 Որք խելօք սիրով կան զինչ աղբըրիկք
 Տեսնեն քո դարունդ , Հայոց աշխարհիկ :

Այլ ես Նահապետ ցամքած ծերունիս՝
 Երթամ մեր հին հարցըն տամ աւետիս ,
 Ասեմ , թէ դարուն երեկ¹⁰ տան Հայոց ,
 Դուք Նահապետիս ասացէք՝ Հողւո՛ց :
 Ծեր Նահապետիդ՝ տո՛ւր կակուղ հողիկ
 Որ զքեղ պինդ սիրեց , Հայո՛ց աշխարհիկ :

10 Երեկ . եկաւ :

ՇՈՒՇԱՆՆ ՇԱԽԱՐՇԱՆԱՅ

Կուսա՞նք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան¹¹ :

Պայծառ սրտիկեր կուսանաց
Հայոց սլոսակ սլարծանաց
Ճակատն ի քօղ խորոտիկ¹²,
Ի հով տըւած խոսկոսիք,
Տատրակ տոտամբ¹³ մանտրութայլ
Ման դայ ի դաշտ ցօղափայլ.
Մեղըր կաթէ չըրթներուն
Փայլկըտան աչքըն սիրուն:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան :

Հիւսիսային մեր աստղիկ
Հայաստանեայց դեղեցիկ,
Արեւնրման հայելի,
Արքայդըստրիկ նազելի
Սիրասընունդըն Սանդուխտ,
Որում արեւ ելըն ու մուտ,
Փափաղէին սրտմաշուկ,
Հա՛րսն է ելեր շնորհաշուք:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան :

¹¹ Շաւարշան. Վասպուրական գաւառին մէջ քաղաքուան մըն է, անդուրեման համեմատ կառուցուած Շաւարշ հայկազն Նահապետէն :

¹² Խորոտիկ. դեղեցիկ :

¹³ Տոտամբ (տոտ). ոտք :

Քանց¹⁴ դարուսեակ պապըղուն
 Ի մէջ մանտրիկ ամպերուն,
 Քանց վարդալոյս արեւակ
 Ի խնծորի տերեւակ,
 Քանց Երասխայ նունուֆար
 Քանց զամենն ա՛յլ գեղեցիկ
 Նազի Սանդուխտըն բամբռչիկ:
 Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
 Տեսէք ի դաշտ Շաւարչան:

Սիպտակ սարերն յայնոր տես
 Հալին լինին կարմրերես,
 Ծառք ու ծաղկունք տան պըպլուկ¹⁵,
 Խօսի ամեն պըլպըլուկ.
 Նարկիզ աչեր բիւր հանէ
 Ուր որ Սանդուխտ անցանէ.
 Յայնոր շընչէն հաւասար
 Ծածկին ծաղկով ձոր ու սար:
 Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
 Տեսէք ի դաշտ Շաւարչան:

Բարձրապըսակ ճակատներ՝
 Հողու հաւսար են եկեր.
 Ոսկի դոհար հատ ցանած
 Ձորն են լերին հասուցած,
 Եւ մարդըրտէ բարկ աւազ,
 Ուր որ անցնի հեղանազ
 Հայոց օրւորդըն Սանդուխտ՝
 Տոտանց հետկին¹⁶ դան ի յուխտ:
 Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
 Տեսէք ի դաշտ Շաւարչան:

Թաղւորորդի կտրիճներ
 Ընդ դարպասնին դուրս ինկեր,

¹⁴ Քանց. աւելի:

¹⁵ Պըպլուկ. բողբոջ ծիւ:

¹⁶ Հետկին. ոտքի հետք:

Ի յԱլանաց մինչ Պարսիկ,
Մինչ ի Հոռվմ, մինչ ի Հընդլիկ՝
Բերանարաց կու նային,
Երնեկ տալով փեսային՝
Որ զօրիորդն այն Հայոց
Յիւրըն տանի տուն եւ ծոց:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Բայց Սանդըխտոյ արժանի
Զըկայ մին տեղ արքունի.
Յայնոր աչացըն կամար՝
Յած դայ երկիրս ու խոնարհ.
Երկինքն ասէ. իմ դահի՝
Սանդուխտ պիտէ՛ր Թադուհի.
Ծով՝ իմ ծըփանցըս ծիրան՝
Սանդուխտ պիտէ՛ր տայր հրաման:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Բայց կայ մի մեծ քան զերկիր,
Լայն՝ քանց ծովուն ծըփան ծիր,
Եւ քան զերկին բարձր անհուն,
Պայծառ քանց լոյս արեւուն,
Կայ մին ահեղ Թադաւոր
Որում չըկայ չափ սինօր¹⁷.
Այն, եւ միայն այն պիտի
Փեսայ կուսին Սանդըխտի:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Իւր լոյս դարպասն է պատրաստ,
Կարմիր կանաչ առադաստ,
Եւ աստղազարդ կապուտակ
Տատրակ տոտանցն է յատակ.

¹⁷ Սինօր. սահման:

Ճապուկ ճորտերն են հրեղէն,
Ուր որ նային՝ կայծ թափեն.
Ինչ որ խօսին՝ երգ է այն,
Խնտում ու սէր ամենայն.
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Ի Սանիրայ¹⁸ սուրբ սարէն.
Փութայ վայելըն¹⁹ թաղէն,
Երկնախօսիկ փեսաւէր
Օրիորդին տայ հրաւէր.
«Տէրն այն երկնուց եւ երկրի
Զոր պաշտէ քո մեծ քեռի»²⁰
Սիրեց ըղբեղ, սրբի՛կ կոյս.
Ե՛կ հարսնացիր ի Յիսուս»:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Սանդուխտ ելաւ դարպասէն.
Ապշեց Հայոց տունն ամեն:
Սանատրուկ հայրն որ լըսեց՝
Յոսկի թաղտէն²¹ վայր վաղեց.
«Սանդո՛ւխտ, սիրուն իմ դստրիկ,
Ուրանա՞ս դուն դքո հայրիկ.
Ուրանա՞ս դուն զԱնահիտ.
Պաշտե՞ս զաստուածն Հրէիդ:

«Աչացըս լո՛յս ոսկեթել,
Դեռ աչքս արտսունք չէր կաթել.
Քեզ համար՝ դո՛ւստր աննըման,
Գետեր յաչերս ի վայր դան...

¹⁸ Սանիր. Թաղէոս առաքեալին հայրենիքն է Պաղեստինի մէջ:

¹⁹ Փայել. կարապետ:

²⁰ Քո մեծ քեռի. Արգար թաղաւորին մօտին է, որ աւանդական պատմութեան համեմատ Սանատրուկի մօրեղբայրն էր:

²¹ Թաղտ. գահ:

Սանդուխտ, ուղէ՛ ինչ կ'ուզես,
Արամաղդա՛ւ, քեզ տամ ես.
Թէ Հայաստանս է պղծտիկ՝
Զէնքս ու զօրքերս են հերիք.

Թէ հրամես դուստր իմ աղուոր,
Հայրիկդ ըլլամ քեզ զինուոր.
Առնում աղեղս ու երթամ
Բոլոր աշխարհս քեզ որսամ.
ԶԽաքա՞նն²² ուղես թէ զկեսար²³,
Բռնեմ բերեմ քեզ հաւսար.
Թէ ծովուն մէջն ուղենաս՝
Բիւրեղ կանգնեմ քեզ դարպաս:

«Սանդուխտ քու հայր քու դերի,
Լուկ ի Հրէէդ²⁴ կա՛ց հեռի.
Լըսէ՛ ինձ դուստր իմաստուն
Լոյս իմ աչացս արեւուն,
Օտար հաւատք մի՛ պաշտեր
Քու հօր գլխու սեւ մ'ուզեր.
Սանդուխտ դստրիկ իմ սիրուն
Ողորմէ՛ հօրդ աչերուն»:

Կոյսըն կեցաւ լուռ յուշիկ,
Հասկա հառչեց անուշիկ.
«Հայր, քանց ըզքեզ սիրելի
Ձրկայ ոքիկ մ'ինձ յերկրի.
Բայց երբ զԱստուածն իմ ճանչցայ,
Սէր՝ քան զամեն մեծ գըտայ:
Պաշտէ՛ զԱստուած քո քեռուն,
Հասկա չերթամ ես հեռուն:

²² Խաֆան. Հոնքերու Թագաւորին կ'աղնարկէ:

²³ Կեսար. Հռոմի կայսրը կ'աղնարկէ:

²⁴ Հրէէդ. այսինքն Քրիստոսէ:

«Ամ²⁵ թէ ատես դու զՅիսուս
 Որ կեանք բերաւ մեր հողուս,
 Թէ զիս հուզես քրիստոնեայ,
 Թէ այլ խօսիս զԱնահտայ
 Սանդուխտ այլ չէ քո դստրիկ,
 Սանատրուկ չէ իմ հայրիկ.
 Յիսուս՝ իմ հայր, իմ փեսայ.
 Այս իմ վերջին խօսք ըլլայ»:

Զայս վերջին խօսքն երբ լրսեց
 Սանատրուկ՝ դէմքն ծածկեց.
 Փերթ²⁶ մի փրթաւ ի սրտէն,
 Եւ հեռացաւ Սանդրիտէն.
 Կանչեց նրման առիւծու
 Երդուաւ լուսնի ու արեւու.
 Զէտ ըզկայծակ սեւ ամպուն
 Բերնէն փըչեց բոթ մահուն:

Դողաց սարսեց Հայաստան.
 Սանդուխտ վազեց ի զընդան.
 Կարծր կոճղիկն ըրաւ դահ,
 Զարդերն ամեն փայլեն մահ.
 Կուսական քօղըն սեւակ
 Սիպտակ ճակտին վայլէր թաղ.
 Բիւրեղ բազկացն ապրանջան
 Պողպատ չըղթայք չըռնջան:

Սուրբ առաքեալն Հայոց լայր,
 Կապից կուսին սպազիկ տայր.
 Երկունս եկած միաբան
 Փրկչին յերկինք փառք կու տան.
 Զայն Սանդրիտին չարժէր սիրտ,
 Հայք թողուն զԱնահիտ.
 Քրնար քըրմին մընայր մունջ,
 Լըսուէր սաղմոս հոգեչունչ:

²⁵ Ամ. բայց:

²⁶ Փերթ. խոչոր կտոր:

Կուսա՞նք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէ՞ք ի դաշտ Շաւարշան:

Ահա ելեր կոյսն Հայոց
Փրկչին երթայ հարսն ի ծոց.
Ձեռ բարկ արեւ յարշալոյս
Բեհեզազարդ նազուկ կոյս
Կանգնէր սլայծառ ի դիմաց
Հայոց հաղար բիւր զօրաց.
Գետին թընդայր ի հիմանց,
Երկինք շարժէր ի նախանձ:
Կուսա՞նք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէ՞ք ի դաշտ Շաւարշան:

Սանատրըկոյ սեւ հրաման
Հնոցի ծրխոյն գայր նրման,
Կրծէր աչաց բարկ արտսունք,
Լային կուսանք եւ հարսունք:
Ի մօր դըրկին տըղայն լայր,
Մայրըն լալով յետ դառնայր.
Կըտրիճ տըղայ ծեր հալւոր,
Լայր ամեն Հայ սըզաւոր:
Կուսա՞նք Հայոց, նոր շուշան
Տեսէ՞ք ի դաշտ Շաւարշան:

Ամենք կանչեն, «Թագուհի՛,
Ողորմէ՛ Հայ աշխարհի.
Քո թագւոր հօրդ անեւուն,
Քո աննրման լուսերուն,
Ապրի՛ր Սանդուխտ, եկ ապրիր,
Մի՛ բերեր մուկ, մի՛ մեռնիր.
Սանդուխտ, ամենս քեզ դերի
Ողորմէ՛ հայ աշխարհի»:

Սանդուխտ երկնուց լըսէ լոկ
Եւ լացերուն կայ անհոգ:
Լալով զինուորքն յառաջ դան,
Ձէնքերն ի յուս կու դողան:

Շատ լարեցան աղեղունք,
 Շատ թափեցան դիակունք.
 Բայց չըզլտաւ մահ տեղի
 Ի դեղեցիկ Սանդըխտի:
 Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
 Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Նըման ծաղկանց կարկտահար
 Երբ նա դիտեց զօրս հազար
 Զիրար զարկած եւ ընկած
 Ու զմահ իրմէն սարսափած,
 Շարժեց զճակատըն սիրուն,
 Արտասունք ածեց աչերուն,
 Եւ հառաչեց առ Յիսուս,
 «Տէ՛ր իմ, հրաման տուր հոգուս»:

Երիտասարդ մի յանկարծ
 Կայծակնաթափ սուր շողաց...
 Ուսկի՞ց արդեօք էր եկեր,
 Դահլիճ, թէ տաք սիրոյ տէր.
 Երկի՞նք՝ թէ հա՞յրն էր զըրկած. —
 Ոչ ոք դիտէ դայս դիպուած:
 Սուրբն շողաց ու զարկաւ...
 Շուշան Սանդուխտ՝ վարդ ընկաւ:

Սուրբն շողաց մէկ մի փայլ
 Սանդուխտ ծաթեց իրեք այլ.
 Կարմիր կաթէր ի կըրծքէն
 Վարդեր բուսան չորք դիէն.
 Աչքըն կոկոն մանուշակ,
 Ամ՝ ի՞նչ նայուածք անուշակ.
 Ափկիցք շուշանք կիսափակ.
 Մէջ շրթներուն ի՞նչ կըրակ:

Ի ծայր լերին Սանատրուկ²⁷
 Հրեղէն կառքեր տեսնէ՞ք դուք.

27 Լեքին Սանատրուկ. Թաղաւորին անունով լեռ մըն է:

Հո՞ն երկնաւոր թաղւորն այն,
 Հոն Սանդըխտոյ է փեսայն.
 Զօրիորդն հայ աշխարհի՝
 Նախ քան զամեն վկայուհի
 Ընտրեց իւր հարսըն կարմիր
 Հանեց թրուց յերկնուց ծիր:
 Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
 Տեսէք ի դաշտ Շաւարշան:

Թերթեր ճերմակ ու կարմիր
 Ներկեր երկինքն են ւ երկիր.
 Ելէ՛ք կուսանք, ժողովեցէք,
 Վարդն ու շուշան զուգեցէք.
 Դըրէք դաւար դայն մարմին
 Թաղէի հետ ի շիրմին:
 Սանդո՛ւխտ, Հայոց կոյս քընքոյշ,
 Հանդէ՛ք ի հողս այս անոյշ:
 Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
 Բերեն ի դաշտ Շաւարշան: —

Ո՛հ, թէ քանի՛ երջանիկ
 է Հայաստան հայրենիք՝
 Որ հանց բերաւ բոյս կուսան
 Ուսկից հաղար կոյս բուսան:
 Երկինք կապուին երկրի հետ.
 Քեզ ի՞նչ երդէ Նահապետ,
 Սանդո՛ւխտ, անմահ թաղուհի
 Իմ Հայաստան աշխարհի:
 Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
 Բերէք ի դաշտ Շաւարշան:

ՊԼՊՈՒԼՆ ԱՒԱՐԱՅՐԻ

Ո՞նց դաս իմ լուսնակ հեղիկ ու հանդարտ
 Համասփիւռ լուսովդ ի լեռ, ձոր եւ արտ,
 Եւ ի Նահապետս՝ որ մըտօք մոլար
 Գիշերաժամիկ ժուռ դամ յԱւարայր²⁸,
 Ուր քաջ ու աննըման հարք մեր հայկազունք
 Ընկան զէտ հըսկայ, կանգնեցան զուարթունք.
 Միթէ դա՞ս սըփռել ոսկերաց սըրբոց
 Զիւնափայլ ամպէդ ոսկեթել ծածկոց,
 Թէ ճերմակ ճակտիդ՝ թէպէտ եւ պայծառ՝
 Քաջացս արենէն կապե՞ս կարմիր վառ.
 Թէ լըռիկ մընջիկ ափշի՞ս տակաւին
 Թէ ի՛նչպէս ընկաւ Վարդանն ահագին,
 Մահու սեւ ըստուերն ի սիրտ թըշնամեաց,
 Զհողին ձըգելով յերկին առ Աստուած:

Դու այլ ո՛վ Տըղմուտ տըրտում ու արիւնուտ,
 Որ լալով ոլրիս ի մէջ չամբերուտ,
 Եւ հովիկդ՝ որ դաս ի Մակուայ²⁹ քարէն
 Կամ ի ծեր Մասեաց սըրբազան սարէն,
 Դու այլ ինձ նըման դողդող եւ երեր
 Թոյլ թեւօք անցնիս սարեր ու ձորեր,
 Անտառէ անտառ տերեւէ տերեւ
 Կոծկոծելով դաս ի դաշտիս վերեւ,
 Զայս մաշած շընչիս վերջին հառաչանք
 Զըգել ի Հայոց սըրտից արձագանդ:

²⁸ Աւարայր. Արտազի մօտ գիւղ մըն է, որու մօտ տեղի ունեցաւ Վարդանանց ճակատամարտը:

²⁹ Մակուայ քարէն. Բերդ մըն է նոյնանուն գիւղին քով՝ Արտազի մէջ:

Ո՛հ դու բարեկամ այրած սրբոտերու,
 Խօսնակ դիշերոյ, հոգեակ վարդերու,
 Երգէ՛ պլլպուլիկդ երգէ ի սարէդ,
 Զանձա՛ն քաջքն Հայոց՝ երգէ՛ հողւոյս հետ.
 Թաղէ՛³⁰ վանուց ձէնիկդ ինձ դիպաւ,
 Սըրտիկս՝ որ ի խաչն էր կիպ՝ թունտ առաւ.
 Ի խաչին թեւէն թըռայ ու հասայ
 Գըտայ դքեղ ի դաշտ քաջին Վարդանայ.
 Պլլպուլ, քեզ համար մեր հարքն ասացին
 Թէ չէ հաւ՝ պլլպուլ մեր Աւարայրին.
 Եղիշեայ հոգեակն է քաղցրազրուցիկ
 Որ զՎարդան ի վարդըն տեսնու կարմրիկ.
 Զըմեռն յանապատ կու դնայ կայ ի լաց,
 Գարունն յԱրտաղ³¹ դայ ի թուփ վարդենեաց,
 Երգել ու կանչել յեղիշէին ձայն՝
 Թէ պատասխանիկ մ'արդեօք տա՞յ Վարդան:

Թէ կիսահոգի պլլպուլիս նըման
 Զէնիկս հասնի ձեզ, որդի՛ք Թորդոմեան,
 Որդի՛ք, որոնց հարք քաջք ու առաքինիք
 Լըցուցին զդաշտեր դըրքեր ու դերկինք,
 Թէ ի ծով սրտիդ կաթիլ մ'արունիկ
 Կաթէ Հայ աղբիւրըն կամ Պահլաւիկ,
 Թէ զփառքն հայրենեաց ձեզ այլ դըրէք փառս,
 Հետ Նահապետիս ելէք ի յԱրտաղ:

Ա.

Կէս դիշերն առել էր դիշերավար
 Լուսնակն յամպի տակ բացխրիիկ խաղայր.
 Մինչ հովըն շըրջկոտ կախ թեւօքն յանտառ
 Օղոց եւ ծառոց հանդիստ կու կարդայր:

³⁰ Թաղէի վանուց. Մակու բերդին քով շինուած վանք մըն է Առաքեալին անունով:

³¹ Արտաղ. երբ Քրիստոսի Բ. դարուն Ալաններու Արտաղ դաւառէն գերիներ կը բերուին բնակեցնելու Շաւարշանի մէջ, Շաւարշան կ'առնէ Արտաղ անունն ալ:

ԶԱւարայրի մութն ու կանաչ ծոցիկ
Ծայրէ ծայր ճըղքէր Տըղմուտն հանդարտիկ,
Մետաքսանրման անձայն խատուտիկ
Թաւեցընելով հաղար բիւր ալիք:

Ի յաստից ու անտից կան երկու բանակք
Իբրեւ անկըռիւ ընկած մեռունակ.
Յերկուցըն միջոյ բարձրացած լուսնակ
Կու թըւի վահան դօրաց պահպանակ:

Ոչ մէկ հընչի ձայն, ոչ մէկ շարժի դէն.
Կարծես յաղթըւեր ամենքն ի քընէն,
Հազիւ հազ ձիանքըն թօթուին դոփեն,
Դողան պահպանքն ի կաշելրանէն:

Մէկ դունդն է Պարսից հաղար ու հաղար
Որոնց վըրայ ամպ տարածի խաւար.
Մէկ դունդն այլ Հայոց է՝ թըւով ցանցառ,
Լուսնի լուսով դէնքըն փայլին վառ վառ.

Ծոցերն ուռուցիկ, թեւերըն քաջոյժ
Զինչ հանդհած բաղէք՝ կան թեւօք աշխոյժ.
Զինչ ծով ահագին որ ալեօքըն խուժ
Յանկըսկած ծեծէ դափունքըն վատուժ:

Բայց յայնչափ քաջաց քան դամենքըն քաջ
Մէկիկ մի արթուն կայ դընդին յառաջ.
Թեւի տակն առած նիզակ ծայրախաչ,
Զեռքն ի ճակտին, ոչ ձախ հայի ոչ աջ.

Ընդ խորանաձեւ լուսնին ճառաղայթ
Զեռանդուն բանակըն դիտէ հանդարտ.
Զինչ մայր դարաղի³² որ գիշերն ընդհատ
Դիտէ զըուն տղային կարմրիկ ու զըւարթ:

32 Դարաղի. գթոտ, գորովագութ:

Ըղվաթսուն հազար դադրած քաջերուն
Սանձըն ձեռք առած վաղուան առւերտուն,
Յաղթութեան անիւրն սահեցնելուն
Հընարք մըտածէ ու զՀայոց անուն:

Ի բոլոր ազգէն առաջնորդ ընտրած,
Յաջորդ քաջամարտ ըսպարապետաց,
Պատասխանատու ազգին Հայկազանց
Այնոր բաղդըն յինքն տեսնու կախուած.

Յիսուն յաղթանակք չահած քըրտընքով
Անցնին ի մըտացըն մէկըզմէկով,
Դէմ ինքեան կանգնին իւր փառքըն կարգով.
Սիրտն՝ առնու եւ տայ մեծամեծ թընդով:

Երկայն նիղակովն յանկարծ վաղէ դուրս,
Զինչ կրակէ վիշապն ի յերկնից մըսուրս³³.
Ման գայ ու փրչէ գընդին Հայոց հուր,
Վարդա՞նն այն վառած ի սէր եւ ի սուր:

Նայի ընդ երկիր նայի ընդ երկին,
Զափէ չափչըփէ զբանակքն երկոքին.
Քաշէ զմէկն ի վեր ի ծոց Գրիգորին,
Թափէ զմէկն յանդունդ սանդարամետին:

Ի մեծ բարկութիւն կամ ի տարակոյս
Զաչկունքըն շըրջէ ի յայս եւ յայն կոյս.
Կանչէ ի խորոց, թէ ո՞վ իմ հողւոյս
Տացէ պատասխան յետին հարցուածոյս...:

Քայց ի՞նչ, բայց ի՞նչ այդ տեսիլ յանկասկած
Քաջին Վարդանայ ելնէ ընդ առաջ.
Ի փոքրիկ բըլրակ դետոյն եղերաց
Հուր քոց վերանայ ի ծոց եթերաց:

³³ Յերկնից մսուրն. ծիր կաթին, յարդգող:

Կայծք անձրեւանման չորս դին հաւասար
 Բոցեր յաջ ու ձախ, մէջըն լոյս պայծառ,
 Եւ ի մէջ լուսոյն ճերմակ վեհափառ
 Մէկ մի երեւի տեսօք յոյժ անճառ.

Յուններն քաշեր սուր կամար կապեր
 Հնոցի պէս կրակ տան զոյգ ահեղ աչեր,
 Ամպի պէս լայնած երկայն բաղկըներ,
 Կարծես թէ հրեշտակ բաղդին է իջեր.

Իջեր ի բանակն եւ ահեղ կըշռօք
 Կըշռէ զՊարսն ու Հայ, դըրէ աստեղօք.
 Դառնայ ի Պարսիկն հայի արհաւրօք,
 Դառնայ ի Հայն՝ սէր կապէ արտասուօք:

Ի բլուրն ի վեր քաջըն թըռչի Վարդան,
 Անվախ անկասկած ձայնէ սիրական.
 «Նոր Մովսէս, Ներսէս, քաջ մեր Մատթեան,
 Ասա՛ զի՞նչ երկինք գըրեն բաղդ վաղուան»:

Յայնժամ բոցափայլն երէց Վանանդայ
 Զաջն հրեղէն ձրդէ ի ճակատ նորա,
 Կընքէ, ու գերկինք առջեւըն բանայ,
 Ըղբանակն հայոց՝ Ղեւոնդ հոն ցոյց տայ:

Տեսա՛ւ, հիացա՛ւ Վարդանն ու կանչեց.
 «Հայր, իսկի տեսիլդ մեղ չըսըտեց,
 Վաղիւ տի կըռուինք քաջութեամբբս մեծ,
 Երիկունն հանդէմք ի դարպասն աստեղջ»:

Ասաց եւ առաւ զօրհնութիւն ծերոյն.
 Թօթիկեց զաջն հրաթափ, փըրթաւ ի բըլրոյն.
 Ծօծ տայր նիզակին, փութայր դայր իսկոյն,
 Փողէր ու կանդնէր ըզգունդ քաջերուն:

Բ

Դեռ չէ արեգակն ըզգլուխըն հանել,
Երկու բանակներն ըղղաչտն են բռնել.
Ձէտ ջուխտակ բերդեր դէմադէմ կանգնել
Յիրար ուղեն դալ՝ փշրիլ ու փշրել:

Նախանձափրփուր դըժոխոց սատան,
ԸզՇապուհ ի ծոցն առած ու զՍասան,
Հոն թափել ուղէ օձու պէս դաժան
Սէւ ատելութիւն երկհարիւր տարուան:

Ձերկհարիւր տարուան վրէժ ահեղ ու մեծ
Հայաստանն եկել է խնդրել անկից.
Խոսրով ու Տրդատ, Արտաշէսն այլ դէջ,
Հայրենի պարտուց պահանջեն ըզվերջ:

Ի մէկ մի վայրկեան ամենքն են պատրաստ,
Փող կարծեն ըզձայն միմեանց անհանդարտ...:
Ահա թուան դացին զարնուեցան հըպարտ,
Ձինչ երկու վիշապք մեծ իրարապատ.

Մէկ շարժումն ահեղ, մէկ ահեղ հոսան
ՁԱրտաղն է բռններ թնդամբ կայծական.
Ոչ լուկ պատերազմըն թըշնամութեան
Այլ զտարերքն ամեն կարծես աւրել դան.

Տրուիէ ոտընւորն ու դաշտըն թընտայ,
Հեծելըն գետին մոռցել՝ յօդ դընայ.
Օդն առանց հովու գէնքերով ծըփայ,
Հովիտն հառաչէ, երկինքըն դոռայ.

Հրդեհ է բռններ ճաբակի երթայ,
Դիւցաղունքն այրէ հողու հաւաք տայ,
Բոցեղէն ալիք զօրացըն ճօճայ.
Դէմ այն բռնութեանն ո՞վ կու դիմանայ:

Ձինչ յաշխարհաւեր կրակէ լափլիզող,
 Յանկարծ կայծ մ'ի վեր ցատքէ յահ ու դող,
 Կամ ի դաշտաձեւ բոցէն գայ խանձող
 Յանկարծ երեւցող ու յանկարծ ծածկող.

Հանց խառն խրմբէն քաջ մի հեծելոր
 Բարձր երիւարի վրայ կանգնաւոր՝
 Վեր վեր վաղելով զինուք ճօճաւոր
 Նետուի թըշնամեաց մէջ քանց գունտ հրաւոր.

Պղղինձ գըլխանոցն ու գրեհ երկաթի,
 Արեւուն չողէն կու փայլեալլիւտի,
 Ճերմակ փետուրներն ի սաղաւարտի՝
 Կարծես թըղընեն ըղքաջ գայն մանկալի.

Նայիս սարսափած սըրտիւ ալէկոծ,
 Թէ ո՞վ այն յանդուղն է քաջաց Հայոց,
 Արդեօք Արշաւի՞րն յաղթող սուր թռչնոց,
 Թէ հրակայաձեւ խորէնըն մարտկոց.

ԶԱրտակ ու զՎահան պահ մի կու տեսնես
 Իբր անխոնջ դարբինք վաղեն հնոցն ի ներս.
 Մեծամեծ ճայթմունք, տապըլմունք լըսես,
 Ըզզէն ու զինուոր փրոռած կու գըտնես:

Երթալով երթան ձայնքըն զօրանան,
 Շեշտակի շաչիւնք լըսուին աղեղան,
 Ահեղ կոփկոփիւնք վահան ընդ վահան
 Նետք նիղակք թափին անձրեւի նըման.

Բլրաձեւ փրղաց ոտքերուն դարգափի³⁴
 Աշտարակազարդ բըրդօք բերդակապ՝
 Դաշտաց ու լեռանց արկանեն սարսափ.
 Երկիր ի հիմանց տայ դղորդ ու կափկափի³⁵:

³⁴ Գարգափ. Թնդացում:

³⁵ Կափկափ. կըճտում, Թնդացում:

Այլ քաջածի Հայն անվախ համարձակ
Անճոռնի մարմնոցն ելնէ հակառակ .
Կորդուացին կշռէ ձողաչափ նիզակ ,
Լեռան պէս փրլչի փիղն ու Պարսն յիր տակ :

Արձադանդք ամեն ձայն վերացնեն ,
Բանակներն ի հետ³⁶ կրկնեն ու սարսեն ,
Շըփոթ եւ աղմուկ նոր տիրէ անդէն .
Պատառոտին դունդք յիրար անցնելէն :

Պարսից բանակէն հազարք են փռուած ,
Հայոց բանակէն հարիւր է ընկած .
Զիակոխ ծաղկունքն յարիւն թաթաւած
Գըրգռեն ըզկատղած եռանդըն ղօրաց :

.

Ա՛հ . յայնժամ հատան քաղցր արեւքն Հայոց ,
Քաղեցան կրակէ շրնչեր ջերմածոց . . .
Վասըն քո ընկան , աշխա՛րհ իմ Հայոց ,
Կըտրիճք աննըմանք վեհք հիւսիսայնոց :

Ոչ մէկն ի թիկանց էառ ըզհարուած ,
Ամենքն ըզՊարսիկս ունին իւրեանց բարձ .
Վարդաղոյն արիւնք սրտերէն բղխած
Ուժոյ եւ սիրոյ վրկայք անմոռաց . . . :

Այլ ո՞ւր է Վարդան՝ ախոյեանն անյաղթ : —
Զինչ առիւծ ահեղ այժուց դիմամարտ՝
Ի թանձր անտառէ վազած անհանդարտ՝
Հազարով դընէ զորսերըն տապաւատ :

Հանց³⁷ հետ Արշաւրայ ու քաջ Հըմայեակ
Ի ձախ թեւ Պարսից նետուած համարձակ ,

³⁶ Ի հետ. ետեւէն, հետը :

³⁷ Հանց. իբր, զերդ :

Յարձրկէր կոտորէր ցըրուէր հասարակ,
Կարկտահար թափէր ըզմեծ զայն բանակ.

Այլ երբ տեսաւ զիւրն ըզձախ թեւաբեկ,
Մըռնչեց զինչ ծով, յունեւ կանգնեց տէգ,
Փայլակնանըման հըրեց ձին հրաշէկ.
Քաջքն ի հետ ընկան զինչ յորձանուտ դետք.

Սեւ զրեհօք հեծած ի սեն երիվար
Գայր զինչ սասկորոտ ամպ մըրըրկավար.
Մուտերն ահագին զինչ կայծակ չողայր,
Քան զայն ահեղ՝ մահն իսկ ոչ երեւար.

Զինչ հըրդեհ բըռնած յանտառի ծայրէն
Զիդադրի՝ մինչ փայտ չըլափէ դամեն,
Վառուեցաւ ըզհետ գընդին համօրէն.
Հարուածներն համրեց Աստուած ի վերէն:

Անհուն հետեւակք զինչ չոր եղեգունք
Գետնակոխ արար ի ձիուն ոտկունք.
Զիանք ու փըղանք զինչ մայրիք բարձունք
Մէկմէկէ առաջ թափին երազունք.

Յաջ ու ձախ զարնէր փըռէր ու անցնէր,
Զանտառ զօրքերուն յանապատ փոխէր,
Մինչ Պարսիկն յահէն զինչ ընել խորհէր,
Նա Վարդանայ սուրըն մահ հրամայէր:

Ի փախ դարձան քաջք մընացեալ Պարսից.
Առ մեծ զօրավարն հաս ձայն բօթալից.
Գալըեցաւ³⁸ Մուշկան զինչ օձ թիւնալից,
Սաժատէր զմատններն երգմամբ անիծից.

³⁸ Գալըեցաւ. զալարուել, ինքնիր վրայ դառնալ:

Փողէր դարձնէր ըզիախոստ զօրաց,
Կանչէր Արտաշրայ ի վերայ փրղաց.
«Փութա՛, դադաններն ա՛ռ եկ ի հոս դարձ,
Զի Վարդանն մարէ զարեւ մեր Արեաց»:

Սարսեց համօրէն բանակ սլարսկական
Փրղօք հեծելօք գընդօքըն Մատեան³⁹,
Թէպէտ եւ կոտորած՝ դեռ անթիւ խուժան՝
Միաբան դիմեն դէպ յարին Վարդան:

Երեք քայլ ի յետ, մէկ յառաջ գային.
Մէկ տային ու տասն հարուած առնուին.
Շուրջ բոլորեցան հեռուստ պատեցին...
Մօտեցա՛ւ վայրկեան ահաւոր բաղդին:

Երեք սարիսպք դէմ քաջին կազնել են,
Հետեւակք, հեծեակք եւ փիղք լեռնեղէն.
Մէկն ի մօտանց գայ, մէկայլն հեռուէն
Շողալով անցնին հըրուին ու հըրեն.

Յետեւանց կատղած գաղանքն ահագին
Զանճոռնի քըթերն քընթռնեցնէին⁴⁰,
Բոմբիւնք ու գոռմունք որոտմանց տային,
Ըզրերդերն յուսոցըն տատանէին.

Դէմ քաջին կարծես քաղաքք եւ ամրոց
Զինուած են ելեր մահ բերեր ի ծոց.
Խորին Ասիոյ ձայնք ժողովրդոց
Միաբան վրընջեն ընդ դիւցաղն Հայոց:

Իսկ արին Վարդան՝ աչեց քաջերուն.
Կանգնեցաւ ի մէջ գընդիցն երկոցուն,
Ահեղ մի գոռաց, սարեր ձայն ետուն,
Շատ կապարճակիրք կանչեց մօտ ձիուն.

³⁹ Գուճը Մատեան. Պարսկական լաւագոյն հունդը:

⁴⁰ Քնքռնեցնել. քիթը աստին անդին շարժել:

Զինչ դերանդադէն անիւ չըրջամահ
Ման դայր որ դարնէր աստ անդ պահ պահ,
Զինչ դունտ արեւուն յօգուն ճանապարհ
Զորս բոլոր սրբիւնէր ու տարածէր ահ:

Կամ զինչ լեռ հրաբուխ ի սեւ ծոցէն խոր
Ըզսարսափ բնութեան հանէ նոյ սեւ որկոր,
Բոցեղէն դետեր վաղցընէ յորդոր,
Քարինք կարկըտայ լընու զդաշտ ու զձոր:

Թէ ամպ թէ երկինք ճաթին ի վերէն՝
Ինքն ամենեւին չըդադրի վարէն,
Մինչ որ բոլոր կրակն հանէ յանդընդէն,
Անթիւ մահերով հանդէի յիւր սըրտէն:

Այսպէս անըմանն Հայոց դիւցազանց
Կ'առնուր ըզյետին վրէժ իր հին հարանց.
Եւ վկայեցին հոգիք Հայկազանց՝
Թէ քաջութենէ նա չարար ինչ զանց: —

Արդ մինչ չորս բոլորն մարդով ընկած
Շեղջ չեղջ ցորենոյ պէս տեսաւ հընձած,
Հընձանահարի պէս զինքն այլ թաթխած
Մինչ ի ծունկ ձիոյն՝ յարին կըտրըճաց,

Հայեցաւ յերկինք, տեսաւ զարեղակն
Որ դապչած դեղնած օրաշուրջ զընտակն
Սահէր Սանատրուկ լերինն ի կըռնակ
Կամկար⁴¹ թեւօք դայր ժամըն խաւարակ:

Թարթել մի աչաց կեցաւ անշրիթ,
Անկարծելի աչք մ'անուշ տըւաւ յօդ.
Երկայն մի շընչեց հոգի երկնահոտ,
Աստուծոյ տեսոյն սիրտն էառ կարօտ:

41 Կամկար. զանդադ, կամաց:

«Արչաւի՛ր, կանչեց, ահա ժամն եհաս .
Դու Հայոց ւ իմ տանս առաջնորդ ըլլաս .
Պատմես Վահանայ դայս իմ յետին դաս,
Թէ զնախնիքն ու սուրբ հարքըդ չըմոռնաս» :

Մինչ դայս քաջն ասէր, ընկան յոտքն անդէն
Արին այն Արտակ Պալունեաց ազգէն,
Եւ հըսկայակերպ կորովին խորէն,
Վարդա՛ն կանչելով թըռան ի յանտէնն :

Ձըզեց քաջերուն վրայ քաջըն Վարդան
Ըզմակուկաճեւ զիրեն մեծ վահանն,
Ըզսուր, սաղաւարտ ու զհամբոյր մահուան
Տըլաւ առ եզրայրն իւր Համադասպեան .

Եւ իրրեւ արծուին ի սարից քարանց
Սլացաւ ի դընդէ քաջացն Հայկազանց,
Մէկիկ նիզակաւ ընդ Պարսից գունդն անց . —
Նե՛տ էր որ թըռաւ՝ թէ հուր փայլականց...

Հոն, ի մէջ երկուց դընդից դարհուրած,
Ի վերայ զօրաց եւ զօրավարաց՝
Խաչածայր նիզակն ի յերկին ուղղած՝
Վարդա՛նն Հայոց կայ հանգըստատարած :...

Սոսկացան սրացան Պարսիկք հապըշտապ .
Աչք քաջին սըփռեց նոցա սեւ սարսափ,
Գիշերըն խոնաւ իջաւ զինչ տարափ...
Լո՛ւռ կացէք... Վարդանն է հոս ի մըրափ :...

Գ.

Ո՞վ ես դու որ դաս չեշտ ի Շաւարշան,
Թեւօք թըռչնօրէն, ոտիւք փայլական .
Գաս մօտիս մըտնուս ի դաշտըս մահուան,
Յաջ ու ձախ դառնաս կաս իրրեւ արձան : —

Երկրորդ սլահ էր այն անհղ գիշերոյն .
 Լուկ բարակ մըրմունջ գինչ ծովեղերոյն
 Լըսուէր կխամահ զօրաց խոցերոյն
 Յաւոց եւ մահուան ներդաշնակութիւն :

Յանկարծ քօղ բացաւ լուսնակն յերկընքէն ,
 Եւ սըրտապատառ ըզդունդս համօրէն
 Տեսաւ զինչ պատկեր սեւանըկարէն .
 Հառաչեց ի հոն հասած Եղիշէն .

Եղիշէն մեղու շըրթունք , սըրտի սէր ,
 Որ ընդ Վարդանայ՝ հողուով էր կապուեր ,
 Մինչ հասակակից առ Սահակ նըստէր
 Եւ զոյգ որդեպէս ի սըրբոյն գըղուէր :

Զարմանա՛ց ձագունք , որ ի մի վանդակ
 Միաթեւ մեծցած ի սնունդ հողունակ ,
 Երբ ժիր մանկութեանն բացաւ գըռնակ .
 Մէկն արծիւ թըռաւ , մէկայլն աղաւնեակ .

Դաշտ , սլատերաղմ , սուր , գրեհ , ձի , կրակ ու բոց՝
 Էին սիրելիք Վարդանայ թեւոց .
 Անձայն անապատք , խաղաղ հովանոց՝
 Աղու Եղիշեայ մասն էր ընդ դրոց .

Հաւիկն հեղ՝ երբեմն յարծւոյն թեւ սլանայր
 Եւ ընդ դիւցաղնին անդ դիւցաղնանայր .
 Երբեմն այլ արծիւն՝ ըզթեւն ուրանայր ,
 Զաղաւնոյն մընչիկ լըսէր՝ հեղանայր .

Զըղահիւս նաւակ ի քաղցր ի հովիկ՝
 Մէկն առեր զեղերքն՝ երթայր հանդարտիկ ,
 Մէկայլն անհղ նաւ կողով պողվատիկ
 Ծաղրելով խաղայր յանդունդ եւ յալիք .

Այլ նաւահանդիստ՝ մէկ էր երկոցուն ,
 Փառաց Հայկազանց սըրտերն սիրուն .

Մէկըն յաղթանակ կանգնել զիւր անուն,
Մէկայլն յաղթողաց տալ անմահութիւն:

Այսպէս երկոքին սոքա սիրելիք
Եղբարք անմեկին՝ զինչ աւաղ և արիք.
Մէկըն մըռընչէր, մէկըն կայր լըռիկ,
Այլ սիրով տային յիրար համբուրիկ:

Երբ ըղբաջութեան բացած առաջաստ
Վարդան յաղթութեամբ նաւէր ի ճակատ,
Հայոց և Ալանաց վրայ հասնէր ըղգաստ,
Կանգնէր յաղթանակ քան զտարիքն շատ.

Նաւակն Եղիշեայ ի Բիւղանդ յԱթէնս
Եւ յԱղեքսանդրեայ ուղղէր հեղաթեւս,
Բանաւոր ծաղկանց մէջ ման զայր թեթեւս,
Ի միտք առնոյր մեղր իմաստից պէս պէս.

Եւ դարձաւ յուսմանցն ու տեսաւ զՎարդան,
Զիւր թողած կորիւնն հիմ՝ յառիւծ նըման,
Ընծայեց ըղմեղրն ի քաջին բերան,
Դրան երեց եղաւ տանըն Մամուռնեան.

Անբաժ ի քաջէն չըրջէր Եղիշէ,
Ի դաշտս այլ երթայր՝ ուր գէնք հրաւիրէ,
Ի վրանին կարգայր ըղՏէր ի յերկնէ՝
Որ ըղսիրելին յաղթող դարձընէ:

Բայց զառջի գիշերն որ գիտաց Վարդան
Թէ վաղիւն հասնի ժամ փառաց մահուան,
Վախեց զալարել զսիրտըն սիրական,
Խարեց ու զըրկեց ի գեղ Շաւարշան: —

Հանց երկրորդ գիշերն որ ըղգաշտն առաւ
Հոգին Եղիշեայ սըրտէն դուրս թըռաւ.
Երբ ի բանակէն դարձուորներ տեսաւ՝
Վաղեց ի գեղէն ու ի դաշտըն մըտաւ.

Մըտաւ յարիւնոտ սահմանս Արտազայ,
Վարդա՞ն կանչեց... ձայն չըկայր Վարդանայ,
Մահըն սլատեցաւ ի սրբոխն վըրայ,
Եւ սուրբ Վարդապետըն լայր զինչ տըղայ:

Լայր ու հառաչէր, գայր խարխափելով,
Զինչ կոյր շօշափէր ոտօք ու ձեռքով,
Մինչեւ դեղընցած լուսին գըթալով
Ծագեց գիշերուան սլաղ արտասուներով:

Ժամ մի Եղիշէ Ժուռ եկաւ լըռիկ,
Տեսարանք տեսաւ ողորմ ու լալիք.
Պաղեցաւ արտասուքն ու արիւնն ի սրտիկ.
Պատեց հոգին սեւ սլատկեր սգով սաստիկ.

Շատ երերազին անցուղարձ արար.
Իբր ի կարկըտէ տեսաւ դիւրատար
Ըզմեծ բանակացըն մանրած սլատառ,
Յորոց վերայ լայր լուսին դալկահար.

Զինչ որթատերեւ ու կանաչ գընտակ
Գունադոյն ծաղկունք ու հասկ նորհասակ,
Եւ ծառք հիմնարմատք եւ նոր բարունակք
Ի յիրար անցած եւ ընկած խառնակ.

Այսպէս ի տըխուր դաշտին այն Արտազ
Խառնափնդորեալ կային առ իրեարս
Դրօշք ընդ դրօշակիր, զօրք ընդ զօրաւլարս,
Զի ընդ հետեւակ կտրիճք ընդ տըկարս.

.

Եւ այն, ո՛հ, եւ այն Հայոց նահատակք,
Ո՛վ սուրբ հայրենիք, սո՛ւրբ եկեղեցեակք,
Եւ այնք ընդ դարնան ծաղկան դեղունակ
Եւ այնք հոն նընջեն քուն անմահունակ:

Ճերմակ ու կարմիր զինչ վարդ ու չուշան,
Ո՛հ, քանի՛ աղուոր են ի Շաւարշան՝
Գլխուխք ի խաչին եւ ոտք յատրուշան՝
Մանկրտիքն Հայոց՝ որ ի քուն մահուան .

Քաջ քաջ կըռուեցան, սուրբ սուրբ մեռանին,
Աչերն ընդ երկինք ու ի տուն հայրենին,
Յիշեն ըզծընողք ըզքաղցր ամուսին,
Մարի լոյս աչացն յարտսունք սիրային .

Փոխան սիրելեաց ցուրտ հով գիշերոյն
Աղապատելով փարի այտերոյն,
Պատառտի աչք դողդող աստղերոյն,
Յօղիկ կաթնարուխ թափի յամպերոյն :

Մատղաշ հողիք գեռ գլըրթունքն համբուրեն
Ուսկից այնպէս շուտ ի դուրս ելանեն .
Պահ մի զվարսադեղ ճակատսըն գիտեն
Եւ ըզմանկութիւնն յերկինք փոխադրեն : —

Այլ դու ե՛կ դարձիր, եղնիկ Եղիշէ,
Թէ՛ զհողիդ սիրես՝ քաղցր արեւդ յիշէ .
Ահա նօսր աղիք սըրտիդ խըշխըշէ .
Մի՞թէ մահն ըղքեղ այլ մեղնից քըշէ .

Մի՛ աչեր մի՛ այն թոռմած դէմքերուն .
Մի՛ դըպչիր մի՛ այն ցուրտ մարմիններուն .
Ահա զգլուխդ առեր թաթաւ ամպերուն,
Զոտկունքդ է թացեր արիւն քաջերուն :

Այլ Եղիշէ, քաղցըր սիրտ Եղիշէն
Իսկի չի դադրի թափառիլ անդէն,
Մէկ մէկ որոնէ դքաջք Հայոց գընդէն,
Համարէ զվրկայք զոր երկինք գըրեն :

Բանակն այն անշարժ՝ չարժի յիւր սըրտին
Շըրթունքն լրուիկք մըտքին մէջ խօսին .

Քաջերն այն ընկած՝ հողւոյն մէջ կանգնին,
Մահ կենդանանայ, մեռնի կենդանին.

Ի սիրտըն փափուկ մաղձ քանց մեղր անոյշ
Թաղանթէ թաղանթ ծաւալի քնքոյշ՝
Զերկայնուկ թարթիչ աչացըն մեղոյշ՝
Զորս բոլոր ածէ կամացուկ եւ ուշ.

Ըղթեւն ընդ ուսով զարկած զինչ հաւիկ՝
Կարծես ականջ տայ լըռիկ եւ մընջիկ
Զի՞նչ ձայն կիսամեռքն արձըկեն սըրտիկք
Նեղ հառաչանօք եւ շընչով ցըրտիկ.

Խաղաղութեան զինքըն կարծես հրեշտակ,
Կամ թէ կուսական փողար ողբերգակ,
Կամ սրտդամաւոր սիրելեաց դադոնեակ
Տանիլ զետքի ուխտն առ սիրտ ըսպասեակ:

Եւ ահա տեսնու կուտակ մի՞ մարմին,
Ահեղ զինչ կորիւնք, փայլունք քան լուսին,
Զիրար թեւտած քանց որթ զուռենին.
Թուխ Ռոստոմ, վարդ Վռամն ու թանկ Գարեգին.

.

Հոն մեծ բաղմութիւն զինչ փայտ ի յանտառ
Կամ աշնանաթափ տերեւ հողմաւար
Ընկած ու խռնած մօտ ու վերուվար.
Պաշարի մարմնովք ու հայի շիւար:

Յանկարծ բըլրածեւ դիականց դարէն
Փայլակ մի չողայ քան զայն որ յերկնէն,
Երկայն լոյս ցոլայ ի զէն խաչադէն,
Մէկ թընդամբ սըրտի հոն դայ Եղիշէն...

Երից սեւադրահ Պարս զօրավարաց
Վերայ տարածուած հանդէք ոմըն քաջ,

Ըզձախն էր ածել ի սըրտին դիմաց,
Յաջն ունէր նիզակ մահուամբ ձանձրացած.

Զրեհքըն պըղընձի ծակել են հաղար,
Ի ծակուցն ի դուրս չող ծաթէ պայծառ.
Ծոցին ու ձեռաց միջուկն արիւն վառ.
Գընտաձեւ դիզուեր վարդի հաւասար.

Ըզսեւադանդուր մազն ի վար չըրջէ
Ի յանաղաւարտ քաջին ճակատէ...
Խեղաթափ լինի, թընդայ Եղիշէ.
Ըզմե՛ծն իւր Վարդան ի հոն ճանաչէ:

Լեզու քաջին լուռ, խօսի ինքն ամեն,
Այտքըն թըռալիւր եւ յօնք կըռընձկէն⁴².
Մահուան իսկ կարծես հրաման յիւր մահէն
Տայ իշխանաբար եւ ամենք սարսեն.

Ի չըրթանցըն մէջ կայ ծայր նիզակին
Քառածայր թեւօք ոսկեղարդ խաչին,
Զոր պապն իւր Սահակ ի ժամըն յետին
Յիշատակ երեստ քաջապանձ թոռին:

Ընդ երես քաջին մահախառն անմահ՝
Զամբողջ գիշերոյն ղերրորդըն այն պահ
Հայի Եղիշէն ի դարմանս եւ յահ,
Խորին լըռութեամբ հազիւ հնչէ ա՛հ.

Կըլռէ զգլուխ քաջին ձեռօքն երերուն
Որ զինքն ետ կըշիռ իւր աղբին սիրուն.
Համբուրէ զճակատն՝ ուր բաղդն հայկազուն՝
Զանդարձն էր դըրեր ապաղայ դարուն.

Ընդ լայնազիւր լանջքըն հայի ուռած
Քաջ քաջ եւ վեհ վեհ սըրտից բոյն սիրած,

42 ԿԱՅՆԿԷՆ. կժկուած:

Իբրեւ սլըզընձի ամբողջ մի կանգնած՝
Պաշտպանել զորդիք Թորգոմայ ցըրուած.

Ընդ գեղեցիկ ձեռքն հայի՝ ում հնազանդ
Կայր ամեն հրաման եւ շատերուն բաղդ,
Ուստից յաղթանակ եւ փառք մեծազարդ
Երեսուն տարի ելնէր անընդհատ:

Ո՛հ, չէր նա յնպէս վեհ երեւցած տեսօք՝
Երբ յիսուն անգամ դառնալով փառօք
Պրսակս յաղթութեանց բերէր սըփոէր լոկ
Հայրենի չիրմաց ու մատրանց վրայօք,

Կամ երբ արծուօրէն ընդ Կովկաս անցած՝
Թաղւորներ բռնէր բարբարոս աղագ
Իջեցնէր քըչէր տանէր տայր Արեաց,
Ինքն իբրեւ յորսէ դալով եղջերուաց,

Ինչպէս հոն վերայ քաջացըն յեցուկ՝
Յետին յաղթանակ Հայոց անանցուկ
Զինքըն կանգնելով՝ Պարսիկն ընդ ոտիւք՝
Ինք զինքըն գիտէր հողւոյն նայեցիւք:

«Ո՛հ, ես ի ճակտիդ վրայ երդնում՝ Վարդա՛ն,
Կանչեց Եղիշէ, որ ձեռքն աստուածեան
Հոն մեծ փոխարէն է դրեր քո մահուան.
Թէ բիւր դարք անցնին՝ դու մընաս Վարդա՛ն».

Ասաց Եղիշէ. հետ արուսեկին
Փախաւ ծածկեցաւ սիրաճայն հողին: ...
Պըլպուլն ի թըփէն սովրեցաւ Վարդան,
Կանչէ զրուն գիշերըն Վարդա՛ն Վարդա՛ն: ...

Կանչէ՛ սըլպուլիկ, կանչէ՛ հողեճայն,
Որ յերկնուց ի վայր հայի եւ Վարդան,
Յիշէ զՀայաստան տուն իւր սիրական,
Հայաստան յիշէ զիւր Կարմիր Վարդան:

ՀԱՅ ՀԱՆՃԱՐ

Ո՞ւր ես Հայ հանճար. — անցե՛ր ես անցեր :...
 Հին եւ երկայն դարք այլեւայլ բաղդով
 Մեր Հայ հայրենեաց վրայէն սահելով՝
 Սեւ ու սըպխտակ քողերով պատեր
 Զաղուորն այն ծածկեր
 Անցե՛ր են անցեր :

Այն աշխարհ՝ որ շատ աշխարհաց մայր էր ,
 Որ ախուց դաղդեր մինչ ի ծայր երկրի ,
 Արդեամբք իր հողուն մատամբք ճարտարի՝
 Լեցուն գրկերով տանէր ու բերէր
 Զանազան բերքեր ,
 Անցե՛ր է անցեր :

Այն որ դառաջին շինուածն է կանգներ ,
 Սարերըն ծակեր հանց փտտած տախտակ ,
 Պատերով պատեր ըզծովուն յատակ ,
 Բերդի տակ՝ լեռան դըլուխ դետ քաշէր ,
 Զանդունդ կամբըջէր ,
 Անցե՛ր է անցեր :

Հայրենեաց պաշտպան՝ զէնքով զէնք քըշէր ,
 Հիւսսի հարաւոյ դէմ գընէր վահան .
 Վաղէր յարեւմուտս , յԱթէնս հմտական ,
 Հեւլեն հանճարոյ դէմ ըզՀայն հանէր՝
 Անյաղթ հռչակէր ,
 Անցե՛ր է անցեր :

Թո՛ւյ... լըսէ՞ք թմբկին... Թո՛ւյ. թնտան սրտեր.
 Հայրենեաց է տօն, հայրենեաց համբաւ.
 Ո՛վ լաւք, ո՛վ քաջք ձեղ վարձք հռչակեցաւ.
 Արիւն եւ քրտինք, ձեղ կապուին թաղեր...
 Հա՛յք, ո՞ւր արդիւնք ձեր. —
 Անցե՛ր են անցեր:

Պարեն սլատանիք, ծիծաղին ծերեր.
 Կուսանք ամօթխածք վարդերով վառուան,
 Պարկէչտ երախտեաց զովեստք բարձրացան.
 Առաքինութի՛ւնք, ահա սլատիւ ձեր...
 Հա՛յք, դո՞ւք լոկ անտէր
 Անցեր էք անցեր:...

Անցա՞ն մարեցա՞ն ուրեմն հայ լուսեր...
 Ա՛հ, Հայաստան, ո՞ւր քո փառքըն փայլուն.
 Ո՞ւր քո ճարտարաց աշխատանքն անհուն.
 Ո՞ւր քաջ եւ զիտուն որդւոցդ արդիւնքներ.
 Ո՞նց քո բիւր փառքեր
 Անցեր են անցեր:...

Անցի՛ք դուք այլ սեւ սրտիս սեւ ամպեր,
 Անկէ՛ք հայ հողուն սեւ քարին վրրայն...
 Ո՛հ, քանի՞ հազար կանգուն լայն ու երկայն.
 Ո՛հ, ո՞նց ցեղուցեղ անձինք հոս եկեր,
 Եկեր ու անկեր՝
 Անցե՛ր են անցեր:

Ըզսեւ զիրն Հայոց՝ կարգացէ՛ք աղդեր.
 «Կարկառ հանդըստեան տոհմի տան Հայկայ,
 Համարի 'նդ մեռեալս եւ ինքն ի քուն կայ»: —
 Մեռեալ չե՞ն ուրեմն Հայ հայրենիք մեր.
 Հայաստան անկեր՝
 Բայց ո՛չ է անցեր:

Հա՛յ աղղ, հա՛յ հանճար, քունն է զքեզ բռներ.
 Քո՛ւն թանձր եւ երկայն, բայց ոչ մահ անյոյս.
 Ո՛վ արթընցընէ զաղղն իմ ի նոր լոյս, —
 Ես հաղարներ տամ այնոր, տամ բիւրեր,
 Որ զաչքըն բացնէր,
 Ու չըլլա՛ր անցեր:

Ո՞վ բանայ զՀայկայ աշխոյժ աչուկներ,
 Ո՛հ, ո՞վ կանգնէ զքեզ հանճար հայրենի...
 Ե՛լ, կանգնէ՛ դու զքեզ, զաւակ ես երկնի.
 Լո՛յս ծագէ մըթէդ ե՛լ կանգնիր ի վեր.
 Հերիք քընացեր.
 Գիշերն է անցեր: ...

Կ'երդնու Նահապետ, կանչէ ձեզ Հայե՛ր,
 Հանճարն է մեզ կեանք. բղնա վառեցէք,
 Մեծ պըղտիկ՝ այտոր սիրով վառուեցէք: ...
 Ծագէ Հայ հանճար, փայլէ՛ բիւր բոցեր,
 Իմանան աղղեր՝
 Թէ Հայք չեն անցեր:

ՀՐԱՉԴԱՆ

Հրաղդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի
 Հրաղդա՛ն, ջրբիկդ իմ անուշիկ,
 Ահա թողել զհողն օտարի
 Բարգէնս հասել եմ սղանդըխտիկ.
 Ա՛յ Հրաղդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք
 Ա՛յ ափունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Ես ձեր դրացեալն եմ, չէ՞ք ճանչել,
 Սիրտս ըզձեզ չէ մոռցել իսկի.
 Դուք կարկըջիկդ է՞ր էք մոռցել,
 Ծիծղուն երեսդ է՞ր սուղ ունի:
 Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
 Ա՛յ փութնք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Վա՛հ, մեր կանաչ անտառիկս ո՞ւր,
 Ո՞ւր տաղարիկս, ո՞ւր մեր նըշխ,
 Հովո՞ւն եղան թէ՛ ծովուն կուր.
 Ո՞ւր մեր տընակն, ո՞ւր մեր այգիս.
 Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
 Ա՛յ փութնք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Ո՞ւր ես աչիցըս լոյս Խանտուկ.
 Իմ ընկերներն ո՞ւր են, Հրազդան.
 Միթէ՛ Պարսկի՞ն եղան դերուկ,
 Միթէ՛ ամենքն ի հո՞ղ մըտան.
 Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
 Ա՛յ փութնք, է՞ր կու լայք լըռիկ:

Ա՛հ, անցուդնաց եղել ամեն.
 Ա՛հ, անցուդնաց է՛ Հայաստան.
 Զիս անմէկիկ թողած աստէն՝
 Հետ անցնիս դնաս դո՛ւն այլ Հրազդան...
 Անցի՛ր դընա ջրիկդ հայրենի,
 Արտսունք հերիք են Բարդենի:

ԼՈՒՍՆԿԱՅՆ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՑ ՀԱՅՈՑ

Ա՛յ իմ լուսնակ գեղեցիկ աստուածավառ դու լապտեր
 Ձոր առաջնորդ դիշերոյ դրբաւ յերկինս ինքըն Տէր.
 Կոյր մըթութեան աչք անսիակ, սրբութիւ ալ դու աչք կու տաս
 Երբ շողշողուն շողթալով կախուած շարժիս յիմ վըրաս.
 Քո թելն՝ երկնից արծաթէն հիւսած, պատրոյդդ ալ ոսկի,
 Աղամանդէ կայծակներ սփռես զաստղերդ չորս դի.
 Եղի մեղրի նրման կաթ մի յամանէդ յիս թափած
 Կու խաղաղէ կրքերս զինչ ալիք լըծիս հանդարտած:
 Ո՛հ, ո՛նց պայծառ էիր դուն կենացդ երկրորդ դիշերին
 Երբ նոր քաշուած Աստուծոյ ճախարակէն ընդ երկին.
 Ո՛հ, ո՛նց փայլուն էր քո լոյսն՝ երբ առաջին այն անգամ
 Գիշերազուարճ պըլպուլիկըն ձրդեց ձայն երկնահամ.
 Շունչըն պայծառ քեզ նրման հովտէ հովիտ կու խաղայր.
 Հեղիկ հովով թունդ ելած մաքուր առուակըն հեւայր.
 Ձըկայր ականջ հողեղէն որ զայն լըսէր ու փառք տայր
 Միայն հրեշտակք լըսէին եւ շարժէին ըղբեղ վայր.
 Եւ դուն լըսիկ չափեցիր զանամպ երկնից կէս բոլոր,
 Ծովու ցամքի վարագոյր բացիր ներքեւ մըտար խոր,
 Երբ արեգակըն կու դայր հրեղէն ոտօքն յօդս ի վազ
 Ձարշալուսոյ ցօղ սփռէր եւ զառաւօտն հըրամաղ:...

Կացի՛ր արեւ, յետ կացիր. մ'եղներ յերկինքդ կապոյտ,
 Թող լուսնեկիդ ի ման դալ դեռ ի մէջ թութիւ ամպերոյտ.
 Կա՛ց կա՛ց լուսնակ դու յառաջ, լեռնէ ի լեռ սարէ սար
 Մէջ ձորերուս խորերուս անցի՛ր յուշիկ հաւասար.
 Հետ քեզ ունեմ ես զանդատ, քեզ նահապետ ունի բան,
 Սիրտըս յերկուս է ճեղքած, եւ ցաւերն, ո՛հ զանազան.
 Պայծառ լուսնակ մի փախչիր թէ տրտմութեան լըսես ձայն,
 Յաւած սրտի մխիթարանք ես դու կանգնել յերկինքն այն.
 Ման զաս յերկիրն Եդեմայ, բայց ոչ ի հինն այն դիշեր
 Երբ երջանիկ էր դեռ մարդ, լոկ սէր ու կեանք կու յիշէր.

Ճերմակ ճաճանչդ յայնժամ տաք էր ջրերուն ու ծաղկանց,
 Ուր որ կաթէր քու շաղիկ՝ կենդանութիւն էր անանց...
 Դարձիր նայէ՛ հիմ՝ ի վայր, նայէ ի փէշ նարերուս,
 Նայէ ի տափ տաճարիս, եւ ի հողրանք գեղերուս...
 Ա՛հ, գերեզմանքն են Հայոց, որ ոչ եւս են յաշխարհի,
 Մաշած նըշխարք մեր հարանց՝ թաղուած ի խոր խաւարի:

Արդ իմ լուսնակ, փութա՛ յամպերէդ
 Ե՛ւ փարատէ զմութ Նահապետիս.
 Սփռէ՛ յերկիր դեղձան վարսերէդ,
 Հետ քարերուս կապէ զսին սըրտիս:

Սըրտէ՛ լուսնակ սըրտէ սուրբ լուսեր
 Կարմիր կայտառ Հայոց մանկըտույն.
 Հողս այս տաճար է, դու ալ լապտեր,
 Նահապետն ալ ի սուղ է սիրոյն:...

Եւ դուք ամեն Հայ սիրտք վըշտահար
 Որ նախ քան զմահ մեռայք ցաւերով,
 Զոր՝ հալածանք կամ սուրն անդադար
 Եւ կամ դիպուածք բերին չար ժամով,

Որ հանց երազ անցէք յաշխարհէս.
 Պահ մի սիրով լըցուած սուրբ ամանք,
 Յանկարծ ընկայք կոտորած կուժի պէս,
 Շուտով խլեցին ըզձեզ գերեզմանք.

Գըլուխք կանգունք զէտ բարձրը սարի.
 Մաղերտ ի ման ճաճանչից նըման,
 Բազկունք ամուր եւ կուրծքեր արի,
 Ծոցեր ծաղկած ցօղալից շուշան,

Պայծառ աչկունք ջուխտակ արեգունք
 Որ կաթէիք գութ, սէր ու խընտում.
 Քանի՛ շուտով անցան ձեր ճրագունք,
 Եւ դադրեցաւ սըրտիդ վերվերում:

Ներքեւ ճաւտիս, ներքեւ այս քարիս
 Յամքած սրտեր տերեւի նըման,

Ձեր սիրելեաց շունչն յորդոց յորդիս
Ահա հասեր՝ հընչէ յիմ բերան:

Ո՛վ հարք, եղբարք, որդիք Հայ հողուս՝
Անլացք անսուղք եւ անյիշատակք,
Ձեր սիրելեացն եմ ես արտասուս,
Հին հառաչանք, հայրենի կըրակ:

Սեւ աւերակք դուք, դուք Սեւ հողեր,
Թըրով թափած տըհաս հունձք եւ տունկք,
Ի դազանաց ոտնակոխ ճըղեր,
Ո՛հ, ծաղկեցէք դուք այլ յիմ արտսունք:

Կարմիր կոկոն դուռններ, վե՛ր կացէք,
Լուսակաթ աչք, մէկիկ մի բացիք,
Մեղրոտ շրթունք, մէկ մի ձենեցէք,
Ըսէք թէ հաշտ եմք, ու ի քուն դարձիք:

Քամեցէք հարք ըղձակտիդ քըրտինս,
Զխարտեաչ մազերդ թօթվեցէք տըղայք,
Տըւէք այդոց մարք գլետին ըստինս,
Հալալ⁴³ արէք, եւ բարեաւ երթայք:

Մուրատատուր⁴⁴ մեր սուրբքըն վըկայ,
Հալալ արի ես ալ ձեր հողուն,
Դարձիք ի քուն. լուսնակս այլ վըկայ
Որ անմոռաց էք ի Հայ սիրուն:...

Այլ դու լուսնակ ահա կու նուաղիս,
Քաշես ճաճանչտ ի ծոցըդ ճերմակ
Զէտ արծըթի ավսէ կու թաւլիս
Մէջ ամպերուն թուխ ու կապուտակ:

Կա՛ց, մէկ վայրկեան մ՛ալ, կա՛ց իմ սիրոյս.
Մէկ քար մ՛այլ կայ յանձանօթ հովտին,
Գնա՛ կաթէ՛ հոն ըզվերջին քո լոյս...
Այն դերեգմանն է նահապետին:

⁴³ Հալալ. արդարացի:

⁴⁴ Մուրատատուր. խնդրահատար:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՎԵՐԱԾՈՒՄՆԵՐ

Մ Ա Տ Ն Ի 2 Վ Ա Ս Ա Կ Ի Դ Ա Տ Ա Ս Տ Ա Ն Ը

Ա.

Իր վերելքի կատարն հասած՝ արեգա՛կն
Ապար երկրի ճամբաներուն վըրայ չոր
Կը թօթափէր կապարճներէն հուր շանթեր
Եռացնելով համակ խաւերն օդեղէն :

Անապատին զեռնոց ջուրը թափառ
Բորբ արեւէն ուղեղներով շանթահար ,
Ըստորերկրեայ մութ խողովներ կը փութար .
Վայրազ սոյլեր կը պատռէին օդը լոկ :

Ծիծառներուն համար վայրի՝ հազի՛ւ կար
Թուփի կարկամ ուղէչ մ'այնտեղ՝ իբր արձան
Աւերակի մը մէջ , որու հովանին
Զըվայլեցին բընաւ երկու մըտերիմ .

Զըհնչեցին հոն բնաւ քաղցրիկ կարկաչներ ,
Զըթեւածեց զեփիւռը զով ու զըւարճ ,
Զըրացուեցան ծաւի աչերը ծաղկանց ,
Զըժըպտեցաւ հոն վարդարեւն արշալոյս :

Այլ հեռուէն դեղնած փոշին վերովար
Քեզ նշմարել կու տայ դրաստներ բեռնաբարձ ,
Որ գըլխածօծ առապարին մէջ անջուր
Վարդիներուն հետ՝ խոնջ դետին կը նային ,

Ինչպէս կոճղեր լայն ծովին մէջը ծըլիուն
Աստանդական ըստ կամս, եւ կամ խորհուրդներ
Անկերպարան, որոնք դատարկ ժամերով
Կ'երթեկեն տարտամօրէն մտքին մէջ:

Կամ ինչպէս բուռն, յանկարծածին նոր խորհուրդ
Որ զօրացած ամբողջ մտքին կը տիրէ,
Այնպէս յանկարծ սրաւար նըժոյգ մը փրփրած
Կուշտին մտրակ՝ կը կտրէ դա՛շտը անհուն:

Անդրուվարին վերան հուժկու՝ յեցած է
Ձեռքն հեծեալին, աչքերն հաղիւ պիշ ճամբուն.
Միտքն օդաչու ասպարէզով մը տարբեր
Ըզրադած է խորհուրդներու մէջ աղօտ:

Այնպէս անդուսպ, վառ տենչ մը սիրտն է բռններ
Որ մըրըկաւար ձին չղթայուած կը կարծէ.
Մինչ յակամայս միջօրէի տապը խիստ
Զինքը կ'ուղղէ դժնիկի խեղճ հովանւոյն:

Պահ մը չեղած՝ կը քամէ բա՛շը ձիուն
Որով երբեմն ելած որսի յաղթութեանց
Մինչ կը խառնէր փողի ձայնին փոխնչի վաշ
Յօրինելով դու Արիսեան ճակատներ.

Եւ քակելով ճակտին պըսակն ոսկեկուռ
Գարգամնակով կ' հովահարէր դէմքն հրակէզ,
Մերթ դէպի ետ՝ կտրած ճամբան դիտելով,
Եւ մերթ մնացո՛րդը դոր կըտրել դեռ հա՛րկ էր:

Ձեռքն յեցուցած ականակուռ կամարին
Նա խոռվքներէ դէպ ի խըռովք կ'ընթանար.
Կը սահէին ժամեր, կ'իջնէր շողը տաք,
Ինքն անաւոր հոգերու մէջ կը դէրէր...:

«Ոչ, չե՛մ թողուր, դռչեց. — սարսեց անապատն. —
Ո՛չ. քանի որ ե՛ս Վասակ՝ տէր եմ Սիւնեաց,

Այրարատի մէջ ո'չ ոք թաղ դընէ թող,
Կ'երդնում արիւնոյն, կ'երդնում երկրիս, երկնի վրայ:

Հա՛սկա, սլացի՛ր սեւակ, տա՛ր զիս դէպի փառք,
Երթանք Արեաց դուռը, զտննք զորս կորոյս
Կըւառքի մէջ Արշակունին վառարախտ.
Երթա՛նք, քանի դեռ դաշտը մուծ չէ կոխած»:...

Եւ հրարորոք տենչանքէն ա՛չքը կուրցած՝
Բաց ի թաղէն ուրիշ բան չէր տեսներ ա՛ն.
Եւ այն ինչ զուսպ երասանակն ափ կ'առնէր՝
Կը քըչէր Սեւան, եւ կը սպառէր անապատն:

Բ

Բայց ուկի՞ց այս ձայնն ամայի տեղս յանկարծ,
Խաղաղական երդի դողդոջ մըմունջներն.
Արդեօք հրեշտա՞կ են խօսակից՝ օդին մէջ.
Թէ նոր գարուն Արարատէ կը հասնի: —
Ո՛հ, այդ քաղցրիկ հայրենիքիս բարբառն է,
Ձոր կը հնչեն հոգւոյս հայրերն երկնախօս.
Ձայնն է հովուաց՝ որոնց փարախը քանդեց
Հէնը, մատնեց ամբիժ գառնե՛րը՝ գայլին,

Եւ ցրուելով մէկը ձոր, մէ՛կը հովիտ,
Դիակներով հօտախիտ մարդը ծածկեց.
Ա՛լ չի լսուիր բառաչն անմեղ ոչխարին,
Որուն կու տար երկնակամարն անոյշ վանդ:
Հանդըրուանի պահակ մանկտին զինակիր
Այրարատի հովանւոյն տակն է ցիրցան.
Եւ հոգիներն իջած շունչովն առտըւան
Իրենց արեան մէջ կը մնչեն տխրանոյշ.

Ձուարթ ակնարկով ցօղէջքին վրայ ցրտադին՝
Վարդ կը ափուն, լաց կը շարժեն, կը թռչին...
Հովիւներն հոն ցուպէ, սրինգէ կապտըւած,
Անագորոյն եւ սեւագէժ փաղանդէ՝

Իրենց սիրուն անձը մատնած լըլկանքի,
 Ո՛հ, կը քշուին ամայի տեղ իբր ըստրուկ.
 Յանցիր քանի մ'ոչխարներու ետեւէն
 Լալահառաչ կ'երթան՝ մազերն հողամած.

«Ձեզ՝ մեր գաւթին սիրուն, ամբիժ ոչխարներ,
 Ձեզ զոր սնուցինք մեր ծոցին մէջը վշտով,
 Մենք անբաժան կու գանք բուժել ձեր ծարաւն,
 Ըմպելի տալ յետին արցունքն աչքերուս.
 Հողիններուն ձեր տալ համբոյրը սիրոյ,
 Այս շրթներով մաքուր՝ անղօր ա՛յլ բանի.
 Ձի ի՞նչ հանդիստ կը մընայ՝ մեզ սակից վերջ
 Բայց աներկմիտ ձեր ետեւէն վատնուիլ»:

Ո՛վ հայրենի յուզիչ ձայներ, փոխարէն
 Տաճարներուն ա՞յս կը մնար ձեզ ասպարէզ.
 Եւ Հայաստան իր յոյսն ամբողջ ձեռք վըրայ՝
 Իր վէրքերուն դարման սլաքի չունենա՞յ...
 Ո՛հ, դուք երբեմն այդ աշխարհին հրդեհիչ՝
 Արդեօք այդ հէք թափառակա՛նը մոլոր
 Տի դարձընէ՞ք սուրբ հօտին մէջ զոր լըքց
 Հայրենիքի, Աստուծոյ սէրը մոռցած:

Գ.

Իսկ նա ի լուր այն ձայներուն ետ դարձած
 Մինչ ձին օդին մէջ սուր սմբակ կը նետէր,
 Կը տեսնէ դէ՛մքը լուսափայլ սուրբերուն՝
 Յանկարծահաս դուարթնոց բանակ կարծելով.

Երա՞զ, ըստո՞յգ... աչքերը սառ կը կտրին.
 Կը ցամքի քի՛մքը, կ'ելլէ սա՛նձը ձեռքէն.
 Ինչպէս ալիք ծեծուած ներհակ հողմերէ՝
 Մերթ կը փչրի, մերթ ինքն իր վրայ կը դիզուի.

«Ո՛վ դուք որ դէպ ի մահ կ'երթաք — կ'ըսէր նա
 Մտքով — անչուչտ կեանքի յոյսով կը դմայլիք.

Ինձ համար ի՞նչ պատգամ ունիք, ի՞նչ վրձիւ Այն երկնքէն՝ զոր դուք յաւէտ կը կարգաք»:

Խիղճը տանջուած, սիրտը թունդ, շուրթն երերուն Հաղիւ կրնար եղկելին զի՛նքը կեղծել
Եւ խօսք խօսքի հետ փոխելով կը սփռուէր
Զըյիշելով թէ ո՞վ էին իրեն մօտ:

Մերթ կը ցածնար եւ մերթ կ'ուռէր խելայեղ
Աշտանակած իր Սեաւն անխոնջ իր վաղքէն.
Իբրեւ անչեղ նետ մը դէպ իր նըպատակն
Ան կը վարդէր դարձեալ ուղին հրճուալից: —

Բայց դէպի ո՞ւր կ'երթաս թշուա՛ռ մոլեղնած,
Գըլխուդ հասած է դատաստանն, ո՞վ Վասակ.
Քեզ կը կանչեն Ղեկոնդի հօւր չրթունքներն,
Արձանացի՛ր, լըսէ վրձիւըդ արդար:

Նոյն պահուն դէ՛մքը ծերուն կրակ կտրեցաւ
Սպիտակ դլխուն շուրջը մաղերն դիզուեցան,
Շանթեր աչքին շուրջ, փայլակներ յօնքին վրայ,
Շրջապատուած աստուածային հեղութեամբ.

Իբր ոստիկան մահու անվրէպ, անաչառ,
Առաջ անցած բարձրացուց դաստն երկնազօր
Եւ չրթունքին բացած կամարն հըրացայտ,
Կը հարցընէր. «Ո՞ւր կը փութաս, Սիւնեաց տէր»: —

Զայնն որոտաց անչէն տեղն. «Ո՞ւր կը փութաս»:
Զերդ դրախտին մէջ Տիրոջ հարցումն առ Ադամ.
Ու կը կրկնէր զարհուրած սի՛րտը նոյն ձայնն,
Կը բռնանար ահընկէց խիղճն ա՛լ վըրան:

Բայց փառամով հոգին անդեղջ է ի սպառ.
Ան կը ջանայ շարժել քըսու ցուրտ բերանն.
«Արեաց տիրոջ կ'երթամ, Հայոց թաղը վեհ
Առնել, այնքան քրտինքներու փոխարէն»:

«Արեալ տիրո՞ջ կ'երթաս, մատնի՛չ քու Տիրոջ,
Ծերն որոտաց. դրնա՛ ուր պէ՛տք ես երթալ —
Ո՛վ քարասիրտ որ համարձակ դիտեցիր
Հայրենի տանդ արիւնազանդ զաւակներն ,

Որ մարեցիր Այրարատի կայծն յետին ,
Ալ ի՞նչ աչքով անոր թաղին պիտ' նայիս .
Դուն խուլ ի լուր այնքան ողբի տարապարտ՝
Երդը Գողթան դուսաններուն պիտ' լըսե՞ս :

Անդիտացար . անդիտանա՞ս պիտի 'սպառ
Թէ բախտըդ վերն երկընքին մէջ մըթնեցաւ .
Լըքածդ ըղբեղ լըքեց , անէծք է չորս դիդ ,
Ժամն է դատիդ , վըճիռն արդէն կտրուած :

Թշուա՛ռ Վասակ , յաւերժ լալու արժանի ,
Ձե՞ս տեսներ դեռ թէ վերցաւ շնորհքը քեզմէ .
Մաղերըդ պիղծ բազնի մոխիր կը կաթեն ,
Տրդատի թա՛ղը քեզ շանթեր կը տեղայ :

Ձե՞ս տեսներ ա՛յդքան բանականեր ուխտադիր
Որ մարդերէն Աւարայրի կը թռչին
Պըսակազարդ եւ հըճուալից՝ դէս ի քեզ
Սեւեռելով խոժոռ աչքեր սպառնալից :

Ձե՞ս լըսեր ա՛յնքան դոչիւններ դէպի վեր
Արեան ցայտքով որ կը կրկնեն բիւր բողոք .
Վրէ՛ժ երկընքէն , վրէ՛ժ քեզ ուխտէն զոր թողիր ,
Անմեղներէն , հայրենիքէն վրէ՛ժ անհաշտ :

Վրէ՛ժ կը կարդան դերդաստաններն ամայի ,
Պարկեշտ կոյսերն , հարս ու փեսայ , որբ , այրի .
Վրէ՛ժ անողոք ազատանին լեռնական ,
Վրէ՛ժ տխրամած անհերկ դաշտերն հայրենի :

Ո՛հ , ահաւո՛ր տեսարան , դէսք մըթաղին ,
Աստուծոյ տունն աւերակի վերածուած

Պիղծ ձեռքերո՛վը մոգերուն, Գրիգորի
Ջաւակներս ալ հայրենիքէն տարազիր,

Վրէժ չըկարգա՞ն պիտի միշտ քեզ, հէ՛ք Վասակ...
Ալ հիմա դեմա՛, բայց թէ կրկին այս ճամբան
Տեսնես, Արիք գլուխդ ողջ թողուն՝ թո՛ղ թէ թազ,
Ապա Աստուած խօսած չըլլա՛յ թող ինծի»:

Եւ իբրեւ ծով անդուսպ, խռոված եւրոսէն
Մեծ մրմուռով երէցը ե՛տ կը դառնար.
Եւ իր դարձին՝ աչքերէն շանթ կը ցայտէր,
Եւ կը տիրէր լուսթիւնն ահեղ ու երկար:

Իսկ մեղապա՛րտը քան խռու երերուն
Կ'իյնար ձիուն դաւակին վրան անչըչունջ.
Եւ նոյն պահուն թաթ մը կ'իջնէր հրեշտակի
Անոր կուրծքին դրոշմել անջինջ սեւ վրճիւ:

Ո՛հ, այն հոգին ի դուր թընդաց իր խորէն.
Իր Ժպիրհ ձե՛ռքը երկարեց Բարձրեակին.
Եւ քըշելով Սեա՛ւը թափով յուսահատ
Կ'անհետանար գիշերուան մէջ արջնաթոյր:

Դ

Ո՛հ, ամպարիշտք, աչքն Աստուծոյ չի՛ նընջեր.
Արդարութիւնն հազա՛ր տարի թէ լըռէ,
Պիտի չյամէ հրապարակել մահացուաց
Անդարձ վրճիւնն՝ ամէն բախտի սահմանուած:

Մի՛ հեշտանաք յաջողութեամբ բերկրաւէտ,
Ձեր կեանքն անվիշտ՝ թաքուն դարան, անյայտ օձ,
Սին պատըրուակ է ինքնախար մտքերուդ.
Կըշխոն արդար պիտի չափէ մէտն անդամ:

Սրարչաւ կառքի անիւն հատած բիւր սահման՝
Կը խորտակուի յաճախ հասած վախճանին.

Ծաղկած մարդեր վըհի կորուստ կը բանան .
Մահացուին յոյսն ինչպէս չողի կը ցնդի :

Զի՛ յաջողիր նենգաւոր մարդն յաւիտեան ,
Դաւողն երբե՛ք չի վայլեր դաւն անկասկած .
Զրկեալներու ձայնին խուլ չի՛ մնար երկինք .
Զի՛ ծըծեր հողն՝ արիւնն , արցունքն անմեղին : . . .

Յոյսդ ո՞ւր դըրած կը պանծաս , հէքդդ Վասակ ,
Դուն Աստուծոյ եւ կամ մարդոց քով բնաւ
Ի՞նչ երախտիք ունիս եւ կամ ի՞նչ վաստակ՝
Զոր չես եղծած վաղուց՝ կրկին մատնութեամբ :

Յո՞յս Վասակին . աւա՛ղ , մեռաւ ան իր մէջ .
Սին բաներով պատած սին միտքն , ան կոչուած
Դունը Պարսից , ինչպէս որ ինք կը բաղձար ,
Կը պճնըւէր իբրեւ ըսպանդ մը անդարձ :

Ազաւէն սեւ՝ ուսին սամոյր մը ձրգած ,
Պարանոցին չորս բոլորն ալ դումարտակ ,
Մէջքին կամար ականաւիուռ ոսկեթոյր ,
Վարադադրո՛ւմը մատին , գինդ ականջին .

Ինչպէս արեղն իր մըթին մօր մօտեցած
Դողդոջ փայլի երանդով հուսկ կը պճնի .
Սապէս խուսող փառքի կրնիքն էր յետին
Պանծացընող փառքը Սիւնեաց իշխանին :

Հէքն ալլեւս զինքն աստուածացած կը կարծէր .
Մինչդեռ յանդէտս իբրեւ զուարակ թաղաղարդ
Դէպի տըխուր մահուան բաղին կը դիմէր : . . .
Ո՛հ նենգաւոր , դիւրափոփոխ բախտ մարդու :

Իսկ երբ Արեաց եւ Անարեաց բռնակալ
Գոռողն Յազկերտ իր վերամբարձ դահն ելաւ ,
Աւազորեարն անոր չորս դին կը պատէր ,
Բաց էր ատեանն , յոյսն եւ երկիւղն ըղձալի :

Իր երեքուն բարձին նստաւ Վասակ ալ,
Փառքին չողէն չլացան աչքերն ատեանին.
Բայց իր դէմքէն՝ խղճին խայթովը սեւցած՝
Կը խորշին, կը լեցուէին զայրոյթով:

Հրաման ելաւ դատաստանի . ժամն հասաւ,
Ծովու պէս խռով էր մեղապարտն ու անպարտ.
Գնաց եկակոչ կապեալներուն հայերամ,
Սուրբ քահանայքն յուշիկ առաջ կու դային:

Հոն դերիներն Արամայ, հոն վեհազանց
Կանգուն կեցած են սերունդներն անտըխուր,
Եւ հոն վըկայ՝ նամակ, պատճէն եւ կընիք.
Ու խոր լռութիւնը կը տիրէ ընդհանուր.

Եւ հոն... Եղո՛ւկ, ի՛նչպէս ըսել ... , խղճալի՛
Տեսարան. սեւ վարագոյրէն հոլանի
Խոյրն Արտաշէս վերջինին, խո՛յրն անծածկոյթ.
Եւ իր զարմով կու լայ Ոգին հայրենի:

Վասակ միայն աչք էր տընկած, անարժան,
Ու կը փըքար իրրեւ վարազ կըլլել դայն.
Այլ նոյնհետայն այն թաղին հետ կը շողար
Մերկապատեան սոսկալի սուրն հայկազին:

«Երկա՛ր եղաւ, շա՛տ, արքայից արքայիս
Ականջին ձեր բողոքն, հայե՛ր, ահա՛տեան.
Թող վճռէ՛ ձեր Արտաշրի թա՛գը կամ թուրն.
Ո՞վ դատախազ է Վասակի, ո՞վ պաշտպան.

Կամսարակա՛ն, ժողվէ՛, ցոյց տուր քուկիներդ,
Դուն ալ, Սիւնեաց Տէր, վըկաներդ հո՛ս բեր»:
Կամսարն ելաւ, խրախոյս առաւ Հայաստան.
Պինդ կեցաւ շուրջն Արշաւիրի խուռն ամբոխ:

Կընքած վըճիռն անդարձ՝ Ղեւոնդ կը լըռէր.
Օծեալ չըրթո՛ւնքը Սահակին խօսեցաւ.

Հաւանեցաւ ատեանը քաջ Արշաւրին,
Արդարութիւնն յայտնի դըրօշն իր պարզեց:

Սարսաժ հողւով Սիւնին չորս դին կը դիտէր
Ձերդ բեւեկնի անապատին մէջ մենակ,
Բացած գլուխն իր բարձրաձաղկ ու գոռոզ,
Բայց իր անյոյս անձին չեւաւ մէկ պաշտպան:

Շուրջն անմահներ պաշարեցին երկնքէն,
Կըշխոքն ահեղ Բարձրեալին ձեռքն էր դրուած.
Թագին տեղ սուր դըրին նժարին, եղեռնով
Ժանդահար սուրն իր կողմն հակեց մէտն խկոյն...

Աղետորով, դժոխքմբեր նայուածքով
Հրաշունչ, լափել կ'ուզէր ատեանն թէ հնար էր.
«Յառա՛ջ եկէք ինձ՝ Վասակիւ պաշտպաններ».
Հրաւէրը զուր անպատասխան յուզուեցաւ:

Կ'ուզէր ատեանն սրտերու վճի՛ւրը լրսել: —
Ազգատեաց մարդն երբեք չունի բարեխօս.
Ո՛հ, պարտաւոր եղաւ Վասակ, նոր Յուդան,
Եւ թօթափեց Մասիսն անպարտ արեանց ցօղն:

Մըթադնեցան անոր յոյսերն եւ աշխարհ.
Կը դալարուէր նա գլխիկոր զերդ վիշապ.
«Անարգարար աշդպէս զիս մի՛ նախատէք,
Ինձ դատաւոր կը կանչեմ տէ՛րը Արեաց».

Արեգակին, կրակին, ջուրին վրայ կ'երդնում,
Գթա՛ծ սատրապներ, մի՛լլաք ի սպառ անողորմ.
Ե՛ս ալ ունիմ արդիւնք եւ շատ քաջութիւն,
Է՞ր չէք յիշեր ու կը թաքչիք, վրկանե՛ր»:...

Բաւ է. լրո՛ւ է՝ մատնիչ եղբարցդ եւ Արեաց.
Դատապարտեց ըզքեդ ինքնի՛ն թաղաւորն,
Իջի՛ր, իջի՛ր վար, զարդերէդ մերկացի՛ր,
Բաժինդ ա՛ռ զուր թափած արեանդ փոխարէն:

Վայրկեանի՛ մէջ անարդուեցաւ եղկելին ,
 Վայրկենապէս այն պերճն եղաւ ոստաքանց .
 Ու երկսայրի սուրէն զատ բան չէր տեսներ .
 Շան մը պէս դուրս վըտարուեցաւ ատեանէն : ...

Բացաւ աչքերն ... կարծես իր Սեա'ւը հեծած .
 Կրկին բացաւ ... դըտաւ մատակ մ'իր ներքեւ .
 Եւ դերդ սաղարթ ուր հովերէն կը խուսէ ,
 Անցաւ ոսոխ ժողովըդեան առջեւէն :

«Ո՞ւր է , դռնաց , իմ մըթին բանտն , ո՞ւր է մահ .
 Եկէ՛ք պատել անտէր Վասակն եղկելի .
 Ի՞նչպէս տոկամ կամ հանդուրժեմ , վա՛յ ինձ վա՛յ» ...
 Եւ դադրեցաւ թըշուառին չո'ւնչը խղղուած :

Ե

Կը թանձրանար խօլական մո'ւթը դանդաղ
 Ուղիներու ճեմարանին մէջ մըռայլ ,
 Զընտանին մէջ ահեղ՝ մարդու եւ դուարթնոց ,
 Անդնդարնակ մը լոկ դրացի վիրապաց ,
 Կը խանդարէր դամբանական լըռութիւնն
 Հողմնասարսուռ ոսկրոտիին սօսափիւնն ,
 Որ մահահոտ որմերէն կախ չղթայով
 Զերդ ձիւնարուք՝ բեւեռին ծայրը անլոյս .
 Եւ յարդալից մարդոց մորթի պատկերներ
 Կ'երերային առասանէն վայրահակ ...
 Գէճ ու մռայլ անկիւնի մ' մէջ՝ որդնալից
 Յաւով պառկած էր Անոյշ բե'րդը Վասակ ...
 Ո՛հ , Վասակ չէր , այլ ջըղապատ ոսկրի կոյտ ,
 Զոր անէծքն հին կը բուծանէր օձապտոյտ .
 Մարդկային տեսք չըկար անձին մէջ նիհար ,
 Բայց կերկեր չո'ւնչ եւ կէս լեզուն որդնահար :
 Զընտանին դրան պահապանն էր տաղտկացած ,
 Որ անէծքով օրապահիկը բերած
 Կու տար ամէն օր , երեսին ըսելով .
 «Մինչեւ ե՞րբ պիտ' ապրիս , Վասա՛կ անպիտան .

Ե՞րբ երեսէդ ես ազատիմ պիտի 'սպառ,
Ե՞րբ որդերու պիտի թաղուիս զազիր գիրկն»:

Այլ Վասակ զայն յետին շունչով կը կանչէր.
«Եկուր, պահնորդ, ա'լ ազատիս պիտի ինծմէ.
Մահը ներեց մինչեւ օրս ինձ՝ ո'րս պատրաստ.
Բայց արդ կարթած դիս ետեւէն կը քաշէ...
Կը տեսնե՞ս դուն ալ այն աչքերն հըրածօճ,
Եւ անիրան դունդին աղմո՛ւկը խառնակ.
Արքայարա՛նը տարտարին կը տեսնե՞ս,
Հէ՛, ինձ համար ո՞րքան ամբօխ եւ հանդէս,
Ահա գահեր եւ ծիրանի, ահա թաղ
Հուր ծծումբով ընդելուզուած բովանդակ...
Ահա չորս դիս ըսպաներու սեւ դունդեր
Վերցընելու այս անարեւ լոյսն ալ կարծ...
Ահա կու գամ հոն՝ ուր ճամբայ ինձ բացի.
Վասակ՝ եթէ ոչ վերն՝ թող վա՛րն ըլլայ մեծ.
Բայց լըսէ՛ դիս, կ'երդուընցընեմ քեզ, պահնակ,
Երկնից վըրայ՝ որմէ լքուած, մերժուած եմ.
Լըսէ՛ Սիւնեաց տէր Վասակի ուխտն անդարձ
Զոր կը կնքէ շունչն իր պատրաստ փախչելու,
Իմ համբոյրո՛վըս պղծած ա'ջն երկնային
Խոստովանիլ կու տայ սեւցած չրթներուս...
Ամբաւ չարեաց մէջ պաշարուած մատնըչիդ
Լըսէ՛, ով տուն Հայոց, լըսէ՛ ու սարսէ՛.
Ե՛ս եմ ես ա'յն աւաղանին սուրբ ուխտէն
Ու Գրիգորի հօտէն կամքովս բաժնըւած.
Ե՛ս Արտաղու արիւնին եմ պարտական.
Ահա անկից Վարդան, դունդերն քաջադուն
Նետեր առած կը պատըռտեն սիրտս անոք,
Պահանջելով ինծմէ հայ փա՛ռքը աղօտ...
Մըտի՛կ ըրէք, պահ մ'ինձ որսիս դըժոխքի,
Մի՛ տարաժամ այդքան խոցեր ինձ բանաք...
Այդ քու խոժոռ աչեր, Վարդա՛ն քաջարի,
Եւ Ղեւոնդի չըրթներ՝ որ լուռ կը խօսին,
Իմ սիրտըս հէք արիւնթաթաւ, բիւր պատառ,
Յաւերժական խաւարին մէջ կ'իջեցնեն...

Վաճառեցի իմ տէրս, հաւատքս եւ իմ յոյս,
 Ըստանալով կորուստի այս վիհն անլոյս,
 Ուր կխառոյղ՝ ժառանգութիւն կը թողու՜մ
 Ձեզ ամէնուդ՝ որ իմ շաւղէս կ'ընթանաք,
 Կրօնքի, եղբարց, անձանց, խղճի մատնիչներ՝
 Իմ ինքնադատ չար յիշատակըս բաժին.
 Յորչափ Մասիքն Հայոց մէջ, Տէրն է երկինքն,
 Անլոյժ վրճիռ զոր կը կնքէ շունչըս սեւ,
 Դուն վրկա՛յ ես, ասպընջականդ իմ դըժոխք.
 Յաւե՛րժ անէծք ձեզ, Վասակի՛ կորիւններ»...

Ժայթքեց իր շունչն, ինկաւ տապաւտ դին զաղիւր,
 Դեւ ու ջուրն որդերու զայն բաժնեցին.
 Իր անձին դէմ դռնած անէծքն՝ իբրեւ բոց
 Լափեց ամբողջ վայրն եւ դըժոխք տիրեց հոն:...

1845

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈԳԻՆ

Հոն ուր արծաթ կան չորս դետեր գեղեցիկ,
 Կեանքի, սիրոյ, եւ արեւու հայրենիք,
 Այն լեռն Ազատ որ ունի գլուխ աստղաճեմ
 Եւ իբրեւ հիմ խորանդունդ վիհ մը նըսեմ,
 Որուն կողերն են միշտ սլափուած բիւրեղէ,
 Ուր ոչ արծիւ կը խոյանայ, ոչ բազէ,
 Ուր կը տիրէ լոկ դարաւոր լըռութիւն,
 Գոհարազարդ սարին վըրան այդ անհուն
 Եւ ջինջ երկնի վըրանին տակ լուսավառ
 Թեւատարած ճեմէ Ոգին վեհափառ:
 Իր հասակն է մայրիի պէս երկնաբերձ,
 Երբ կը բանայ ճերմակ թեւերն երկնուղերձ.
 Գլուխն իր պերճ կը բարձրանայ արփենի.

Ճակատն անբիծ դաշտ մը ծաղկած չուշանի,
 Ուսէն ի վար երկայն մաղերն ամսլամած
 Կը բոլորուն կուրծքին վըրայ ամփոփուած .
 Կամարակապ յօնքերուն մէջ կապուտակ
 Զոյգ արեւներ հուր կը տեղան շանթառաք .
 Եօթը կարգով դըլխուն վըրայ թաղ ունի
 Կենաց փայտէն իրեն մական դալարի .
 Իր հինաւուրց դահաւորակն արքունի
 Ծըփուն կողն է լաստափայտին առաջի :

Հրեշտակներուն մէջ ինքն էր որ առաջին
 Արարչադիր պահակն եղաւ աշխարհին ,
 Հանդըստարանն Աստուծոյ սուրբ ոտքերուն
 Մեր հողն ըրաւ , անոր նախկին օրերուն .
 Բարձրը սարէն կ'իջնէր դըրա'խտը բուրեան
 Ու կը դառնար Աստուծոյ քով միւսանդամ ,
 Սիրով կապուած Արադածին հարազատ .
 Աշխարհաւեր ալիքին մէջ սանձաղառ
 Նոյնպէս անդեկ վարելով փայտը նոյեան
 Անհետ ճամբով դայն կը տանէր Հայաստան .
 Երկընքի մէջ աղեղն էին կը պարզէր
 Եւ հաշտութիւնն անոր լարովը կ'երդէր ,
 Հաղար դարեր սիրտը ձեռքին , աչքը վեր
 Քաղցըր դէմքով տունը հայոց կ'անուշէր :

Հիմա մենակ սարը այդ նոյնն ցըրտադին
 Լուռ կը նըստի Հայաստանի վեհ Ողին .
 Զեռքին մէջ դէմքն , արմուկը յեց տապանին .
 Գոգին մէջ կայ ինկած անփոյթ գիրք մը հին .
 Գըլխուն վըրայ պըսակն անշուք կը շարժի ,
 Եւ խորտակուած մականը կայ մեկուսի .
 Ոտքերուն տակ չորս արծուենի դըրօշներ
 Վարադակնիքն , ապարօշներ , առիւծներ :
 Հազիւ խոնաւ արտեւանունք կը շարժին
 Զորս կողմն է սուգ եւ տրամութիւն ահադին :

Այրարատէն մինչեւ Ալիս , մինչեւ Վիրք
 Կ'անցնի նա միշտ արհաւիրքէ արհաւիրք .

Մերթ կը նայի շահաստաններն հայաշատ
 Դէպ Արմաւիր, Տիգրանակերտ, Արտաշատ,
 Երուանդունի, Վարդգէսին հետ, Գառնիին
 Զուր կը փնտռէ մեր Արտաղերսն ու Անին.
 Հոն կը դիտէ աւերակներն անարեւ
 Խառնելով իր արցունքին հետ փոշին սեւ:
 Հայ ոստաններն հուսկ կը քննէ զանձով լի,
 Որոնք թափուր որջեր են արդ զազանի:
 Հեռուներէն չըկայ հասնող մեզ տորմիդ
 Տանելու մեր երկրէն խուկերն ոսկեծիղ.
 Եւ ոչ զանձով աշխարհներէ կը դառնան
 Հին օրերու վաճառորդներն հայկազեան: ...
 Սուգ է Սիսակ, սուգ որսալից Շապիւլան
 Լուռ են տօներն Նաւասարդի նոր տարուան.
 Բըլլւորներէն փողն որսատենչ չի լըսուիր
 Եւ ոչ կ'երգեն Սեպուհ, Սուկաւ բերկրալիւր:
 Դէպի Շատգոմ ուր մուսաները կ'ապրին
 Կը նայի թէ ո՞ւր է հեղող մեր մանկտին:
 Արդ չորցած է արիւնալից Շաւարշան
 Ուր թաղուեցան պարսիկն ու պիղծ ատրուշան:

Սրբաի ցաւէն, եւ բարկութեան զերդ յագուրդ
 Կը լացնէ Մասեաց խորունկ գետերն յորդ:
 «Հայկ, կը կանչէ, Արամ, Տիգրան, Արտաշէս
 Տըրդատ, Գրիգոր, Ներսէս, Մեսրոպ ու Մովսէս»...
 Անպատասխան լուռ կը մընայ արձագանդն,
 Անպատասխան լըռեց եւ սիրտը խորտակ:
 Ու կը հիւսէ վարսերն ոսկի վարագոյր
 Ծածկելու դէմքն ու արցունքները տըխուր:
 Խոր հառաչներ չըրթներուն մէջ ծիրանի
 Կ'արտօսըանան հեծեծանքով մը լացի.
 «Ի՞նչ սփոփանք անմահութեանըս փոխան
 Երբ կորսնցող իր քաղցր արեւն Հայաստան.
 Ինձ ո՞ր դարուն կըրնայ ըլլալ մըխիթար
 Երբ իշխաններս են աստղերու տակ օտար.
 Երբ երէկուան վատերն են արդ ազդ հըզօր
 Կըրնա՞յ նընջել մարդուն օրրան այնպէս խոր,

Հոն ուր մարդերն անմահներուն հետ էին ,
 Ուսկից Աստուած չըվերցուց հետքն Նդեմին : ...
 Ո՞ւր են հիմա իմ իշխաններս վեհական ,
 Ճորայ դրոնէն , մինչեւ Նլլադն յաղթական ...
 Շատ բարեբախտ էր շա՛տ Սաղեմն անորդի
 Որ Եփրատիս շուրջը նըստած վտարանդի
 Ուռիներէն կախելով իր տասնադին
 Պըզտոր արցունք կը խառնէր ջինջ ալիքին .
 Արդ լացի տեղ ո՞ր կոհակն է արժանի
 Այս աշխարհին որ երկրնքին էր դրացի .
 Ո՞ւր են վըսեմ մեր ոստաններն յաղթական
 Յաշտից քաղաքն ու բարեպաշտ Երիզան :
 Մուսաններուն ո՞ւր է մըրցորդ բամբուհարն ,
 Ո՞ւր է չըքեղ Մեհենական ոսկի տառն :
 Ո՞ւր են հըպարտ նախարարներն ու արքան ,
 Ո՞ւր քաջարի մեր բանակներն յաղթական ,
 Ալ չի օրհներ խաչը սուրերն մարտիկին
 Որ յաղթող գայ եւ կամ երթայ դէպ երկին :
 Աթէնքն ուսած ո՞ւր է մանկտին հանճարեղ
 Ազգերու մէջ իմաստութեամբ լիազեղ : ...
 Փառքի դըրախտ , դըրախտ փառքի Հայաստան
 Անմահ երկիր , անմըխիթար ու վարան .
 Իշխանն ինկաւ , ինկան քաջերն անյարիր
 Բոլոր փառքերս հովին տրուած ցանուցիր : ...
 Ու մինչեւ ե՞րբ , ե՞րբ պիտ ըլլայ ոտնահար
 Աշխարհներուն երջանկաբերն այս աշխարհ ,
 Արդեօք ինչպէս Բաբելոնն է Հայաստան
 Եւ կամ Նինուէն , զոր Տէր մերժեց յաւիտեան .
 Կամ ամայի , անյիշատակ անտերո՞ւնչ
 Պիտի մընայ , ուր Աստուծոյ իջաւ շունչ » ...
 Այսպէս բսաւ բոցուտ ոգին հայրենի
 Երկու ձեռքով դէմքը ծածկած տըխրունի .
 Անշարժ կանգնած ինչպէս երկու մօտիկ լեռ ,
 Լոկ հեծեծուն խոր արձագանդ կը լըսուէր :

Իսկ Հայրն Աստուած անժամանակն ու բարին
 Քաղցր ակնարկով հաշտ նայեցաւ Մասիսին ,

Երկինքներու ծոցէն փըչեց սիւգ կրկին,
 Սասանեցան Արարատներն ու Ուրին.
 Ոսկեհիւսակ քօղն աչքերէն վար առաւ
 Եւ լուսահետ հորիզոնները տեսաւ.
 Դէպ արեւմուտք լոյսերու մէջ անսահման
 Հըսկայի պէս տարածուած էր Հայաստան.
 Կարօտալառ հեռուն կանգնած կը տեսնէր
 Տաճար մը նոր հայ երկընքէն դէպի վեր.
 Մէջը մարդիկ անմահներուն հաւասար
 Մեծ Պահլաւէն մինչեւ արին Մխիթար,
 Սահակ-Մեսրոպն հայ դրերու մըշակներ
 Ու պատմարան Խորենացին ալեհեր.
 Հոն Եղիշէն զողորարարառ հրեւտոր,
 Դաւիթ անյաղթն, հոն եւ խոկուն Գրբիգոր.
 Անոյչ լեզուն Շընորհալին սիրավառ
 Եւ Լամբրոնի արծուեթըռիչն հրաբարառ.
 Աղանդներու եղծիչ ըզզօն Կողբացին,
 Հոն Կոմիտաս, Յովհան, Մամբրէ, Սիւնեցին:
 Ու պարմանին երկնից, ազգին վառ սիրով
 Կը խընկէին դըրքերն անոնց երգումով:
 Անխօս թուղթէն եւ ակնարկէն հայրերուն
 Ասոնց սըրտերն իջան շանթեր հըրարուն.
 Եւ անկից ալ դետի մը պէս բոցալառ
 Անցան ամբողջ Մայր Հայաստան ծայրէ ծայր:
 Յայնժամ Ուրին իր աթոռէն ցատկելով
 Երգում բրաւ ճակտին անմահ պըսակով
 Թէ յաւիտեան իմ Հայաստան դեռ ողջ է. —
 — Եւ կըրկնեցին երկինք, երկիր թէ ողջ է: —

ՀԱՅՐԵՆԻ ԵՐԳ

Ենք ենք մենք ալ չառաւիղներ քաջերու
 Հայոց մեծաց վեհազն որդիք.
 Ունինք պապեր դիւցազն, հայրեր ահարկու,
 Այրարատեան աղեղնաձիւ.
 Ընդդէմ մարտադուռ դռուղին ներրոյթ
 Յարեթի ճեռ Հայկն է մեզ առաջնորդ.
 Բարձր լեռներէն, սէյ հրականերէն
 Հրախաղաց արեան հեղեղներ կ'իջնեն.
 Երդնունք, եղբարք եռանդուն,
 Կաղմենք մեզ սիրտ հայկազուն:

Աչքերնիւ վեր, հոն դիտեցէք սեւեռուն
 Ուր ընդհանուր ազգաց որբանն է ծրփուն.
 Աչքերնիւ հոն. Ազատ Մասեաց կատարին
 Աստուած իջեր, զարկեր է վրանն եօթներսին,
 Գերադոյն փառքի յուսով մեծապանծ
 Քաջապէս վառած մտքերն հայկազանց.
 Հոն հրաճայթ լարած աղեղ լայնալիճ
 Մեղի կը տեղայ խանդի բոց կիզիչ.
 Երդնունք, եղբարք եռանդուն,
 Կերտենք մեզ սիրտ հայկազուն:

Ազգ մը չըկայ չունեցող հուր հայրենի
 Իր չունչին մէջ, իր աչքերուն, երակին.
 Մեր անուանի Հայկի տոհմին սերունդ չէ
 Այն՝ որ մեր հարց քաջութիւններ չորոնէ.
 Հա՛պա, նախնի մեր հայրերուն վրէժխնդիր,
 Զինուինք խօսքով ու դորձերով յարդալիր.
 Մերժենք ծեքածուռ օտար խօսքն ու բառ,
 Առնենք Հայկի միտքն ու լեզուն պայծառ.
 Երդնունք եղբարք եռանդուն,
 Կաղմենք մեզ սիրտ հայկազուն:

Սիրտ արտի, ձեռք ձեռքի, եղբարք, թող զուգուին
Մէկ նպատակի դիմել կաթողին.

Հրաշունչ չըրթներ թող համախոհ միտք ծընին,
Լոկ մէկ բարախիւն հանրութեան լանջքին.

Բանանք, հանենք յուշարձանէն, դամբանէն
Ժառանգութիւնն անմահ մեր հարց պարծանքին
Ցուցնել ազգերու նախնիքն անուանի

Ցուցնել մեր նախնեաց որդիք արժանի.

Երդնունք, եղբարք եռանդուն,

Կերտել մեզ սիրտ հայկազուն:

Հայրենասէրք, ձայն տուէք, օ՛ն ի հանդէս: —

Ահա զաւակներն ենք Հայոց մեծաց.

Մեղմով յառնէ պիտ Հայաստան լուսատես

Իր նախնիքի քօղը մերկացած.

Ճըզնինք ու դործենք բուռն մինչ ի մահ.

Հայաստան, դուն լուռ, մոռցուած չես մընար.

Քանի որ դեռ հասած չէ մեր կեանքին վերջ

Քեզ անուանի պիտ հռչակենք ազգաց մէջ.

Երդնունք, եղբարք եռանդուն,

Կեցցէ՛ միշտ ազգս հայկազուն:

Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵԻՆ

Հրոխփամէ՛, քու սուրբ դէմքին

Մարդիկ ամբողջ ըզմայլեցան.

Սիրուն էիր քան Եղեմին

Դու չընչաւոր վարդ եւ շուշան:

Դէպ՝ Արեւելք ճամբայ ինկար

Ինչպէս բոցուտ նոր արեգակ,

Բայց երբ երկինքը վերացար

Հիացուցիր անմահն հրեշտակ:

Ալ չե՛մ ղըններ խորն երկընքին
 Լոյս կամարէն յափըշտակուած,
 Տեսնելու մեր հայ դիւցադին
 Հետքերն յարդով շառագունած:

Ինձ համար չէ դիցանոյշ մօր
 Վէպը՝ կաթոտ ճանապարհին.
 Երբ կը փութայ՝ իր գիրկն աղուոր
 Առնել մանուկն աստեղածին:

Ես կը բերկրիմ քու բոցավառ
 Բազուկներուդ լոկ կամարով,
 Որ գըլելով զամէնքն անցար
 Յարդգող մը նոր յօրինելով:

Գըլխուն վերէն Հայոց մեծաց
 Շուշանափայլ բացիր շաւիղ՝
 Յաւերժականն ուր է Աստուած
 Ծայրն ընթացքիդ հափած ուղիդ:

Որդիքդ յիշէ՛, կուսա՛ն դու մայր.
 Իտալիան՝ ճերմակ բեհեղ,
 Եւ Հայաստան՝ քօղ կարմրալար,
 Ո՛վ բամբիշ, դարդ ընծայեց քեզ:

Քեզ նըշանեց այնտեղ Աստուած,
 Հոս՝ Յիսուսին դու հարսնացար.
 Առաքաւտիդ մանկտին՝ փարած
 Սուրբ տապանիդ՝ կը կայթէ պար:

ԱՆԴՈՐՐԱՆՔ ԱՆԻՈՅ

Հրաշագործակ ճիւղն Հայկին,
Հարըստութիւն եւ հանճար,
Սիրտ խանդակաթ, ջերմ հոգին,
Հոսկ փառաբնակ իւր տաճար՝
Յամանակաց միջօրեայ
Եւ յաշխարհաց միջակէտ՝
Յանքոյթ յորձանս Ախուրեայ
Եւ ի ծործորս ծաղկաւէտ,
Երկնեաց ծընունդ աննրման,
Ըղբեղ՝ վեհից վեհական.

Ձոր ոչ Ձըրուան⁴⁵ հանրակուլ,
Ոչ ժանտ բաւեաց սլաքն Ըսկիւթ,
Ոչ յաչաղկոտ հրոսք անդուլ՝
Խարդաւանել յալս անդիւտ:
Թօթափեցին, այո՛, դարձ՝
Չամենազանրդ պերճանս,
Այլ նիւք չըքոյդ անվրթարձ՝
Շողան յամէն քո կողմանս.
Եւ վերնական հովանի
Սաւառնանայ զքեւ Անի՛:

⁴⁵ Զրուամ. անունն է պարսիկ նախնական աստուածութեան, ուսկից ծնած են Որմիդդ եւ Արհմնը. հոս սակայն կը խորհրդանշէ Պարսիկ աղդը՝ որ, ինչպէս պատմութենէն դիտենք, բաղձաց միջոց եւ աշխատեցաւ իւրացնել եւ ձուլել մեր աղդը:

Ոչ սոնք յուրանք բարձրայօն՝
 Յոր բիւրաւոր կոռավար
 Տառապեցոյց Փարաւոն,
 Ոչ ահառունք որձաքար՝
 Յապահովեն զյիշատակ
 Օթելանաց նախահարանց .
 Այլ զոր հիմնէ զութ յստակ,
 Կանգնեն հաւատք գերապանձ :
 Եւ ուր յաւէտ հսկէ խաչ՝
 Նա յաւիտեան անամաչ : —

Տեսի զԲարէլ⁴⁶ եւ զԱսուր . . .
 Նա մանաւանդ տեսի ՚նչ ոչ .
 Հողակոտակք թաքթաքուր,
 Ամայութիւնք յամայութիւն .
 Զորքս ձաղեալ՝ հողմ ու աւաղ
 Յարձակաւայր անարդել՝
 Դիմամարտին հանապաղ
 Անդրը քան զանդրը վարդել :
 Ուր Շամիրամ շղարէր վէս՝
 Անդ որջացեալ կուղ ու աղուէս :

Տեսի զՀռամսէն եւ զՄեմփիս⁴⁷ .
 Լերի՛նք եւ այրք կռանակով .
 Յոր՝ պատ ի պատ ի կտաւիս
 Ննջէ զըմռեալ եւ ամփոփ՝
 Բաղմադարեան հեթանոս .
 Եւ չորջ՝ զուղեալ յամանակ
 Անխոնջ անյոյս ծեր Նիլոս՝
 Յածի ալեօք տփղունակ :

⁴⁶ Բարէլ. կը խորհրդանշէ բարեկական քաղաքակրթութիւնն եւ զօրութիւնը. իսկ Ասուր՝ Ասորեստանինը իր նինուէ մայրաքաղաքով :

⁴⁷ Մեմփիս. եգիպտական ամենահին թագաւորութեան մայրաքաղաքն է ու հոս Հռամսէի հետ կը խորհրդանշէ եգիպտական զօրութիւնն եւ քաղաքակրթութիւնը :

Մընչէ՛ Մեմնեան⁴⁸ վէմն յարեւ,
Այլ ի սիրտ՝ ո՛չ արդարեւ:

Տեսի զդըղեակ Ատտիկեայ
Բաղմադըրուագըղ զԱթէնք.
Խոհք Պերիկլէ⁴⁹, դաստ Փիդեայ՝
Չեղեն շինիցդ ասպաւէնք.
Հաղիւ նշխար խուսափուկ
Ճըղնի երդմամբ վրկայել՝
Թէ ճարտար մատն եւ փափուկ
Երբեմն ինքեան էր վայել.
Դրդէ՛ զմիտս յամպ գեղեցկին,
Ո՛չ մինչ՝ յերկինս՝ ուր հոգին: —

Ո՛չ այսգոյն յիմ հայրն աղգաց
Յարփիասկիզքն Այրարատ,
Ասպընջական օտարաց,
Գդուիչ Հայոյն հարազատ:
Լուսակարկաջ ընդ երկնաւ
Տեսի զյետինն իւր ոստան,
Խաչազգեցիկ նըշանաւ
Նախորտապատ սրբազան.
Համբուրեցի զնիչ քարանց,
Եւ սօսափիւն յիս էանց:

48 Կ'ակնարկէ Թեփէի տաճարին հռչակաւոր արձանի մը, որ Մեմնոնի համարուած էր թէպէտ հաւանօրէն Ամենովիիս Թազաւորինն է: Այս հսկայաձեւ արձանը ծագող՝ արեգական ճառագայթներու ազդեցութեամբ քնարի մը թելերու նման ներդաշնակ թրթռումներ ունէր:

Մեմնոն Տրոյիոյ պաշտպանութեան կ'երթայ տասն հազար ասորի եւ տասն հազար եթովպացի բանակով մը եւ Աքիլլէսի հարուածին տակ կը մեռնի մեր Զարմայր Թազաւորին նման:

Մեմնոնի ինքնութիւնը տակաւին ստուգուած չէ:

49 Խոհք Պերիկլէսի իշխանութեան շրջանը (Քրիստոսէ առաջ հինգերորդ դարուն), յունական մեծագոյն ժամանակամիջոցն է թէ՛ քաղաքական կեանքին եւ թէ՛ իմացական մշակոյթին համար. հոս Պերիկլէս կը խորհրդանշէ յոյն միտքը, յոյն վարչական կարողութիւնը. իսկ Փիդիաս՝ գեղարուեստական զօրութիւնը:

Մինչ թողեալ զբարձրըն Դըւին՝
 Էջ բաղդ հացուտն ի Շիրակ,
 Հարեալ յիմաստ ազնււին
 Աստ Հայութիւն համշիրակ՝
 Միարանէր կամովի.
 Անդօրն համհարզ զօրեղի,
 Կուռըն կարչնեղ կորովի՝
 Նարմանաղուկ ընդ ծըղի,
 Կըռել կռփել սրահ երկնի
 Ըղնուիրականն իւր Անի:

Սըփոէր արքայ ոսկի խիտ,
 Եւ բուրդն ի բուրդըն յենոյր.
 Սըփոէր դըշխոյ մարդարիտ,
 Մատուռ մատրան տայր համբոյր.
 Քաջահաւատ քաջայոյս
 Կարկառեալ ճոխ առ փինատ,
 Յաշխարհօրէն ի խրախոյս՝
 Հաղար տաճար բիւր պալատ
 Կանդնէր յըղձիկն իւր յԱնի,
 Առնել յաշխարհս անուանի:

Կապին կամարք կարծրակուռ
 Յանդունդս յախուռն Ախուրայ.
 Ի ճռինչ սայլից հասկաթուռ՝
 Թնդան եւ սիրտք ի վերայ.
 Աստեղաթեւ աստղափայլ
 Նորահարսունք ոսկէթաղ՝
 Արծաթամոյղ մանրաքայլ
 Զանցիկս առնեն վարդյատակ.
 Մականակիրքն երկոքին
 Փայլեն դունակ արեգին:

Ո՛վ, քանի՛ խռով եւ խաղաղ.
 Ո՛րքան մըղեն անդ զիրար
 Արիւն, արտօսր եւ ծիծաղ.
 Հոգեծըփա՛նք անդադար:

Քանի՜ ամբոխ աղաղակ
 Ի հրապարակ, յորդոստայն .
 Քանի՜ այգունք կարմրորակ,
 Եւ թըխաթոյր վաղորդայն :
 Ո՛րքան կենաց մուտ եւ ել : ...
 ԶԱնի՜ բաւէ՞ ոք թըւել : —

Հոլաթեւեալ ե՛րթ համբաւ՝
 Կոչնակ տեսլեանդ հիւհրաշ : —
 Հծծէ՛ հիւսիս առ հարաւ .
 Եւրոպ ըզզօն կարդայ վա՛շ :
 Հելլէն, Իտալ, Պափշիկ, Պուժ՝
 Բերեն տանին անթիւ խայր :
 Հարիւր բարբառ խաժամուժ
 Յաշխարհվաճառն անդ ճոխայր .
 Եւ դարձեալ հին Հայաստան .
 Շահաստանաց չահաստան :

Պուժէ՞ յանկարծ թշնամի
 Ի կողոպուտ եւ յաւեր . —
 Եկեղեցիքն հաղար մի
 Համահաւաք տան հրաւէր .
 Ամեն բնակիչ՝⁵⁰ զինաւոր .
 Ամեն բնակիչ՝ զինաւոր .
 Ու Այծեամն աչեղ եւ վստահ
 Արծաթաղեղն՝ Նահիտ նոր ,
 Ի դաստակերտ բրդանէ
 Եւ պաշտպանէ եւ վանէ : ...

⁵⁰ Այծեամն. 1124ին Դաւիթ Վրաստանի թագաւորը յաղթելով Ապըլ-սուար հազարացիին՝ կ'աղատէ Անին եւ հօն թողլով Աբուլէթ եւ ասոր որդին Իւանէ Օրբելեանները, կը դառնայ իր երկիրը՝ ուր չուտով կը մեռնի: Դաւիթի մահէն օգտուելով Ապլսուարի անդրանիկը կը փութայ գալ արարներու քովէն Անի եւ պատերազմիլ քաղաքը կրկին գրաւելու համար. սոյն պատերազմին մէջ նշանաւոր կը դառնայ Այծեամն անունով արի կին մը, որ պարսպին վրայ կեցած քարերով կը հալածէ եւ կ'արգիլէ վեր ելլելը պատուարներէ մագլցող թշնամի զինուորներուն:

Խրոխտ աշտարակք անթ առ անթ՝
 Նմանեալ պարուց պատանեաց
 Եւ պճնելոցն ի բահուանդ,
 Ի խաղս այգեաց հովանեաց,
 Թըւին ճօճալ մահկաճեւ՝
 Ի սահաղնաց լուսնեկին:
 Տարփեալ ի հարսն եւ յարեւ՝
 Զայնէ պահնակ դըղեկին.
 Գանչեն սիրով արձադանդք
 Եւ Հռովմոսին⁵¹ մահարձանք:

Վառեալ Վահագն⁵² աստղավար
 Սուր դմբեթաց անչէջ ջահ,
 Ուր Սմբատ⁵³ թափ առ սրնար
 Ու Աշոտ ննջէ Շահանշահ,
 Շողայ շիրմաց մամռապատ.
 Յորքս թըւին աներկմիտ
 Յաղօթս ի տուրս անընդհատ
 Խոսրովանոյշ, Կատրամիտ: ...
 Քան ըղթատերս՝ կենդանի
 Են ինձ դամբանք քո, Անի: ...

Այլ օրահասն յեղյեղուկ
 Համայնաջինջ ոսոխ բաղդ՝

⁵¹ Հռովմոսին մահարձանք. Բաղրատունի թաղաւորներու եւ իշխաններու հանգստարաններն են կառուցուած Հռովմոսի բարձրագիւր վանքին մէջ. այս վանքը հիմնուած է Ժ. դարու առաջին կէսին յոյն կողմերէ այս վայրերը եկող կրօնաւորներէ:

⁵² Վահագն. ըստ աղգային աւանդական պատմութեան՝ որդին կամ թոռն էր Տիգրան Հայկազնի, դիւցազն՝ ինչպէս յունական դիցաբանութեան Հերակլէսը, եւ մեր մեհենական պաշտամանց եօթը դըլթաւորներէն մին, իբրեւ արեւու աստուածութիւն, Ապոլլոնի նման, որուն Արամազդ պաշտօն տուած էր աշխարհս լուսաւորելու:

⁵³ Սմբատ. սոյն տան մէջ հեղինակը կը թուէ մէկ քանի բաղրատունի նշանաւոր իշխողներ եւ բարեգործող թագուհիներ, որոնց դամբարանները կը դառնուին հոն՝ Անիի մէջ: Սմբատ եւ Աշոտ մեզի ծանօթ բաղրատունի թաղաւորներն են. Խոսրովանոյշ՝ Աշոտ Ողորմածի կինն է. իսկ Կատրամիտ Գագիկ Ա.ի:

Ժամանեալ զայ. — վա՛հ, եղուկ: —
 Ո՛հ, ոչ. նա չէ՛ աստ անյաղթ.
 Կաթողիկէքս երկնապար,
 Կոթողք ու արձանք խաչակնիք,
 Եւ Մարեմայս⁵⁴ վեհ տաճար՝
 Յաւերժութեան ունին նիզ.
 Մի՛ բնաւ տեսցէ նա զԱնի՝
 Հետակորոյս ի դետնի:

Լիցի եւ սա լուռ, ամայ.
 Այլ ե՞րբ, զիա՞րդ, եւ կամ ո՞ւստ. —
 Ոչ զիտաց ճետ Աղամայ.
 Գաղտնիք եւ խնամք են վերուստ:
 Ոչ ձեռք յաղթկու, կամ գոռ ոռմբ՝
 Վատնեաց ելիք զայն թափուր,
 Այլ որ յեղեմ պահախումբ
 Սերովրն Հայոց բոցասուր.
 Զի մի՛ օտար, մի՛ զազան
 Վարձեացի զվայրն երկնազան:

Մի՛ արհաւիրք մահաշուք՝
 Ուր հնչէին սրտադոհ
 Երեքսրբեան ալէլուք.
 Այլ լըռութի՛ւն ինքնախոհ: ...
 Որպէս շուշան մի բեկբեկ
 Յառաւօտին մարերի՝
 Յօղաթաթաւ հողմնաթեք
 Կայցէ ծղօտին առ երի.
 Կամ կոյս ի կոյս տապանի՝
 Պատեալ ի քօղ իւր՝ Անի: —

Փայլալիք բըրաց Հայկազանց
 Թափք ընդ արտօսր անապակ,

⁵⁴ Մարեմայս վեհ տաճար. պիտի ըլլայ Արծրունի Սենեքերիմի գուստր Մարիամու շինել տուած տաճարը. Մարիամ ինքզինքը կը կոչէ արձանագրութեան մը մէջ Աւխազաց (Վրաստանի) եւ Հայոց քաղուհի:

Մանրակոտոր մոռննչ բամբուկն ,
 Հառաչ հեղիկ սրտափակ ,
 Զրմունն եւ խունիկ եւ քրքում ,
 Ռեհան յեռեալ յանթառամ ,
 Խաչ խնդառիթ եւ տրտում .
 Այս անդորրանք յամերամ
 Քում լիւարթուն քնարանի ,
 Քաղաքամա՛յր դեղանի : —

Թորդոմաթո՛ւն եռանդուն ,
 Յառեա՞ր . . . պնդեա զսիրտ քո վառ .
 Դո՛ւստր Արամայ ծաղկարուն ,
 Լացե՞ր . . . կա՛լ դաչքըդ փարփառ .
 Եղերամայր մշտամոռնչ
 Շատ մեղ լալօնքն Ախուրեան : —
 Դի՛ք ձեռն ի լանջ հայկաշունչ . . .
 Ահա դմբէ՛թք վերյարեան .
 Ահա շուշանըն կանգնի . —
 Ողջոյն տամ քեզ՝ Նո՛ր Անի :

1881

Ի ԲԱՄԲԻՌՆ ՀԱՅԿԱԶՆԻ

Բամբիւրն փառադոչ յաւիտենիցն հրսկայաղանց ,
 Յարփիասկիզըն յաղեղնալոյսն ի բնադաւառ մարդկան դրոհի ,
 Ի մարդն արանց քաջաղեղանց անձնադեղից եւ հերապանձ ,
 Յամենազանն յերանափառն յաստուածաղարդ ծայրն աշխարհի՝
 Փռնչեաց ի բարձր ի Հայկարան ,
 ՅԱղատ լերանցըն յարուան .
 Ի լրուանիստ խորանդընդոց
 Մեծամոռացն ամանակի՝
 Կոչել ըզփառա Մեծաց Հայոց ,
 Զհայրենին հուր կոչել նախկի :

Արփիացի՛ր արփիդ հոգեաց, բորբոքելով զսիրտ սիրակայծ-
կարկա՛ռ զմատին ծայր ի Բամբիռն՝ ի քո եւ յիմքս Հայկազնի,
Որ առաջին՝ զոր լքէիր ի բարձունս զերդ՝ յերկրէ հընչեաց,
Եւ հովիտք Այրարատայ ծաւալեցին զծածուկս երկնի։

Մըշտերդ պարուցն հոյլք առեալ դուռ
Ըսքանչացան ի վայր զանխուռ,
Ի վայր՝ որ նախ քան զամեն վայրս
Ձաստուածութիւն քո թարգմանեաց,
Եւ արձագանդք դեռածինք յայրս՝
Բարբառեցան յալուց Մասեաց։

Ամենասիրու նմանեալ հոգւոյն՝ ելեր բամբիռն յերկիր Հայոց,
Ջհամատարածսն վարելով տիեզերաց լըռութիւնս։

Անդ Հրաշալին ըզհոգեղէն շունչն յիւրակերտն արկ հոգոյ ծոց.
Անդ շընչեաց մարդ, եւ սիրեաց շունչ, եւ սիրեաց զերդ, սի-
րեաց հնչմունս։

Յայնժամ հստեղծ զԲամբիռնն պանծ՝
Ձաւագաքնար հանուրց աղանց,
Ձոր Յարեթայն զարմն եռանդուն
Ըզբռամբ ածեալ՝ ընդ նախն երկրի,
Ժառանդեցոյց յիւր Հայկազուն
Յանդերանկապեղն աղդ, աղդ արի։

.

Ո՛վ եռափայլ եռախորհուրդ. կարմիր-կանաչ-կապոյտդ Հայոց
Դրօշք հայրենի, յէջն առեալ դու զծալ ի ծալ ծոցոյդ պար-
զուած

Մինչ ի ծովէն յաւիտենից ժամանակ նոր դեռ բանայր ծոց,
Այն ինչ երկնից հարթեալ՝ Հաստչին հրաման զերկիր լաստեաց,
Ի զիլ գալով բանայր ճակատ
Միջակառոյց սարն այն անջատ՝
Ձոր Արարատ կոչեաց աշխարհ,
Հայկազնն ասաց Ազատ Մասիք.
Անդ սիրուեաց Տէր ըզդրօշուդ վառ
Եւ տաւաղեաց շուրջ ըզմարդիկ։

.

Ազգք եւ աստուածք առ հասարակ տապալեցան ցիր առաթուր,
 Լերինք ոստեան, ամփոփեցան անապատք, ծով հետի հառաւ.
 Փոքրր միւս եւս փոքրր միւս եւս հրդեհեցին եւ օդք յահուր,
 Եւ ասարտակ Բաբելոնի հարցի 'նդ հիւսիս, հարցի 'նդ հարաւ.

Ճակատեսցի եւ ընդ աստեղս,
 Կարդայցէ զՏէր ինքն յասպարէղ: ...
 Ահա խորան Տեառն հարաւ սուրբ,
 Հարաւ ի հող պերճն այն տաճար,
 Աճառք մայրից ծախին ժանտ հուրբ.
 Եմուտ Սիոնի ի սուղ խաւար:

.

Բամբի՛ռն Հայոց, բամբիռն անմահ, օճան աղանց ու երկնից
 անդամ,
 Ըզմէ՞ լռութիւնք եւ մոռացօնք, եւ դարք դանդաղք եւ ահա-
 փետ...
 Սթափեա՛ց, փուրնչեա՛ց, տո՛ւր զպատուէր Տեառն, եւ Հա-
 յութիւն հսկայանդամ
 Եռանդն ի սիրտ, հուր ի բաղուղ, երգ ի բերան՝ դիմեսցէ
 զհետ.

Ոստիցէ բաղդ ի կառս Հայկին
 Ընդ լուսածիր հետս Յարգդողին.
 Եւ ծանիցէ յասլուշ աշխարհ՝
 Թէ միշտ հսկեն փառք հայրենի.
 Վերասլանայ եւ սիրտ խոնարհ
 Ի դռինչ Բամբուանքն Հայկազնի:

ԵՐ՞ ՈՒ ԳՆԱՅՔ

ՋՕՐԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԸՆԴ ՎԱՀԱՆԱՅ ՄԱՄԻԿՈՆԵՆՈՑ

Ի ՇԱԽԱՐԵԱԿԱՆ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԷԺԲ

Բա՛մ, փորոտան բարձուստ բոմբիւնք յԱյրարատեան դաշտն
ի վայր.

Արի արանց արիւնք յեռանդն առատանան ի հրաղայր.

Հրաւէր հայրենեաց հըռչակի նդ հանուր,

Հողիք Հայկազանց բորբոքին ի հուր.

«Որք երկնաւորի սլսակին էք անձկոտ,

Ու որ երկրաւորիս փառաց երկնահորդ,

Հապ' օ՛ն, արի արանց մանկունք՝

Հայրենաւրէժքըդ Հայկազունք,

Հապ' օ՛ն, ի զէն գունդազունդ,

Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ՝

Ի զէն ի վրէժ, օ՛ն անդր յառաջ,

Ի զէն ի վրէժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ

Մի՛ ձախ մի՛ յաջ

Օ՛ն անդր յառաջ

Յառա՛ջ յառա՛ջ

Հապ' օ՛ն, յառաջ:

Հայկեան փանդոանց որոտընդոստ դռնչին բարբառք մար-
տազոռ.

Դառնակոռոչ անդրաձայնէ Պարսիկ կերկեր ի շեփոր.

Շարժեն հրեշտակք թեւըս լուսափողփողս,

Ճիւղք ճուճաղաց կայտունն ի դրժոխս.

Շփնդըն շանթառաք դեթերօք փարի,

Սարսափեն սանդարք ի խօլ խաւարի:

Հապ' օ՛ն, արի արանց մանկունք՝

Հայրենաւրէժքըդ Հայկազունք,

Հասկ' օ՛ն, ի զէն դունդադունդ,
 Յեռեալ ի սար թունդ ի թունդ՝
 Ի զէն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
 Ի զէն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ

Մի՛ ձախ մի յաջ

Օ՛ն անդր յառաջ

Յառա՛ջ յառա՛ջ

Հասկ' օ՛ն, յառաջ:

Մամիկոնեան սաւառնեցաւ դրօշուն յայերս դող ծալ ի ծալ,
 Ի ճակատուց ի թըշնամեաց՝ սա ոչ գիտաց յուրաստ կալ.

Հեծեալ հրանրժոյգ վեհին Վահանայ՝

Վրէժ կանչէ արեան Կարմիր Վարդանայ.

Փռնչեալ բոցաշունչ դափր ի վարչապար

Ռազմամուտ վարդի յանձոյժ երկվար:

Հասկ' օ՛ն, արի արանց մանկունք՝

Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,

Հասկ' օ՛ն, ի զէն դունդադունդ,

Յեռեալ ի սար թունդ ի թունդ՝

Ի զէն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,

Ի զէն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ

Մի՛ ձախ մի յաջ

Օ՛ն անդր յառաջ

Յառա՛ջ յառա՛ջ

Հասկ' օ՛ն, յառաջ:

Ի դուպարեւ մարտապարզար վարչապարաց Արամայ՝
 Գոռան Կորդերիք, մոնչեն Մասիք, հռնչեն սահանք Նրասխայ.

Ի դոռհ ի դոռհ տալ բիւրուցն ոտնատրուի,

Տատանին դաշտակք, յառնէ չոխնդն ասլոպ.

Կոռւի առ կոռւի կոփեն կմբայք, տէգ առ տէգ,

Դղորդ առնուն տարերք կորովեացն ի վէգ.

Հասկ' օ՛ն, արի արանց մանկունք՝

Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,

Հապ' օ՛ն, ի դէն դունդադունդ,
 Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ,
 Ի դէ'ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
 Ի դէ'ն ի վրէ՛ժ, մի' ձախ մի' յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ
 Մի' ձախ մի յաջ
 Օ՛ն անդր յառաջ
 Յառա՛ջ յառա՛ջ
 Հապ' օ՛ն, յառաջ:

Արիք ի կռիւ քաջակորովդ՝ ընդ կորակոր հրոսն Արեաց.
 Հա՛պա համհարդք մեր բիւրայաղթք, ձեզ նոր հանդէսք են
 փառաց.

Թռի՛ք ի ուղմ ի խաղմ, առէ՛ք դէն եւ զարդ,
 Երեսնիւք յըսնիւք հարուլ բիւրս հազարս.
 Ի սուր ի սուսեր կարչնեղ յաղեղունս
 Ըզսեաւ Սասանեանց ջարդել կառաւիունս.

Հապ' օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
 Հայրենավրէ՛ժբըդ Հայկազունք,
 Հապ' օ՛ն, ի դէն դունդադունդ,
 Յեռեալ ի պար թունդ ի թունդ,
 Ի դէ'ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
 Ի դէ'ն ի վրէ՛ժ, մի' ձախ մի' յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ
 Մի' ձախ մի յաջ
 Օ՛ն անդր յառաջ
 Յառա՛ջ յառա՛ջ
 Հապ' օ՛ն, յառաջ:

Մինչեւ ցե՞րբ սուգ ունի դՀայս. հատէ՛ք զարտօսր՝ որբք
 այրիք,
 Հարանց հարսանց եղբարց որդւոց, հանուրց Հայոց վրէ՛ժ-
 խնդիրք՝

Թինդս առեալ երթամք յասպարէզ քաջաց.
 Յուշիկ հընչեն ձայնք արեան սիրելեաց.
 Սօսափիւնք յերկնից արհաւիրք յերկրէ
 Քաջացս օժընդակ ըզՊարսն հերքեսցէ:

Հապ' օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
 Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
 Հապ' օ՛ն, ի զէն գունդազունդ,
 Յեռեալ ի սլար թունդ ի թունդ՝
 Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
 Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ
 Մի՛ ձախ մի յաջ
 Օ՛ն անդր յառաջ
 Յառա՛ջ յառա՛ջ
 Հապ' օ՛ն, յառաջ:

Օ՛ն անդր ի բաց հայկեան հողոյ հրակայազանց եւ սրբոց՝
 Ի բա՛ց ջոլիւր չըւռաւիւր մոխրապաշտիցըն պըղծոց.

Դաշտք մեր մերժեսցեն զոսկրոտին անգամ,
 Արիւնք վըրկայից դճապաղիւն անժամ.

Ոտն ընդ դիւ տոռնեալ դարձցին ի փախուստ,
 Մատնակուրծք ընդ Հայս հայեսցին հեռուստ:

Հապ' օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
 Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
 Հապ' օ՛ն, ի զէն գունդազունդ,
 Յեռեալ ի սլար թունդ ի թունդ՝
 Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, օ՛ն անդր յառաջ,
 Ի զէ՛ն ի վրէ՛ժ, մի՛ ձախ մի՛ յաջ,

Օ՛ն անդր յառաջ
 Մի՛ ձախ մի յաջ
 Օ՛ն անդր յառաջ
 Յառա՛ջ յառա՛ջ
 Հապ' օ՛ն, յառաջ:

Ա՛րք աղեղանց, բարձր ի թիրախ թռուսջիք. վերջին ձեզ
 խրախոյս.

Առեալ տարցուք զանթիկնադարձ զայս վարդազոյն դրօշ
 անխոյս՝

Ի վերայ յիսնից յաղթից Վարդանայ
 Պարսկատանջ բազկաւ արւոյն Վահանայ,
 Շեշտ ի ծայր շիրմի դաշտին Շաւարշան
 Տընկել յաղթանակ անմահ Հայութեան:

Հաս' օ՛ն, արի արանց մանկունք՝
 Հայրենավրէժքըդ Հայկազունք,
 Ի Շաւարշան դունդազունդ
 Յեռեալ ի սլար թունդ ի թունդ՝
 Ի յաղթանակ՝ օ՛ն անդր յառաջ,
 Ի յաղթանակ, մի' ձախ մի' յաջ.

Օ՛ն անդր յառաջ
 Մի' ձախ մի յաջ
 Օ՛ն անդր յառաջ
 Հաս' օ՛ն, յառաջ:
 Ի յաղթանակ:

1849

ՔԱԶԱԿՈՐՈՎՆ ՄՈՒՇԵՂ

Ի ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՆ ԶԻՐԱՒԱՅ

Յոլան ցայտեն փառք աստեղն Հայկայ.
 Տան Սասանայ հաս օր վրիժուց.
 Յարեմբրտից դիմէ Պապ արքայ
 Լրծեալ հելլէն ջոկս առիւծուց.
 ՅԱնյուշն ի բերդ՝ յուշ տուք Արշակայ,
 Վերականգնին վաշտք Վասակայ.
 Ի ճերմակ ճարտուկ սլացեալ արծուապէս
 Դիմէ սկայաքայլ դիմօք բոցադէս
 Քաջակորովըն Մուշեղ
 Յառեալ ի Պարս ակն ի շեղ:

Ո՛վ Հայաստան, բաղդ քո յերկին կայ՝
 Ազա՜հ բըռանց անձեռնհաս.
 Ա՛րկ զէն ըզքեւ, կանդնեա՛ց իրր հըսկայ.
 Սասանեցան Տաւրոս Կովկաս.
 Մարն եւ Ասուր ի քէն նետահար՝
 Զիշխեն շարժել շիրմանցն ըզքար:
 Ընթասցուք ի զէն, ի մարտ եւ ի յաղթ,
 Հայրենեաց հիմունք ամբասցին անխախտ.

Հայոց հաւատք, Հայոց տուն
Կացցեն աղատ հաստատուն:

Հըրո՛սք հիւսի, դարձարուք ի սարս,
Լալով զանկեալդ ի ձէնջ գեղդուր.
Մի՛ պայքարիք ընդ վեհազանց պարս,
Մի՛ ոք դրդուէ զԹորդոմայ թուր:
Աւա՛ղ քեզ Լեկ շանթահար Շերդիր՝
Ի Կամսարէն քաջէ յերկիր.
Սպանդարատ կըտրեալ զաչացդ հուսկ քըթիթ,
Զամուսինդ այրի եւ որբ ըզմանկըտիդ.
Եւ զարեւուդ քաղցըր ծայր,
Յանարչալոյսն հանէ մայր:

Շատ եւ քեզ վէրքդ այդ, փախիր սէգ Ուռնայր,
Որ ըզգաղիւ սփռես բազուկ.
Քաջակորովն ըզքեզ կըլուիէ այր՝
Յանպարտելի զինուն դըզզուկ.
ԸզՄուշեղայ խնդրէիր դու դլուխ,
Տար Շապհոյ դըռոյդ արիւնարուխ,
Եւ «Ճերմակածին՝ զայս խոցերս, ասա,
Պարզեւեաց յարեւդ՝ արքայից արքայ.
Թէ ատելի կայ քո ժանտ՝
Ըզնա 'ռ Մուշեղ մատո՛ւ անդ»:

Տարամերժեալդ ի մէնջ Մերուժան
Զանդութ Շապուհ դիւթես ի դուր
Զուր Մաղդեղանց ծըխէ տարուշան,
Յաճիւն դարձցի վռամականն հուր.
Հայր հայրենեացս ի սար Նըպատակ
Ներսէս Պարթեւ կայ յօժընդակ.
Ծածանի երկին հաշտարան ըզմեօք,
Զաղեղանց տարափ կուտէ զթըշնամեօք.
Խաղաց Հայկազն ի Զիրաւ
Պարսիկ բանակն յետս հարաւ:

Կա՛ց Արծրունիդ դու կաց ամբարիշտ
Հայոց թագին հետախընդիր,
Յարժան վարձուցդ հի՞մ խուսափես միշտ.
Ահա եհաս քեզ թագադիր.

Սըմբատ ասպետ դայս քեզ ի տրիտուր
 Կուէտ դադաթանդ ածէ շամփուր .
 Արբանեակ հըրոյ, պըսակեա՛ց հըրով
 Իե՛րթ բաղմեաց ի դահ յԱրհմանի ժողով .
 Այս թաղ, այդ դահ մատնըչաց՝
 Որք դըժեն Հայ հայրենեաց :

Փող հարէք Հայք, յաղթութեանց կարօտ,
 Առաքեցէք աւետաւորս .
 Ուռովք ուռեաց յեռաւոյն նարօտ
 Բոլորեցէք ըզվերջաւորս .
 Իջցէ արքայ ի բարձր ի դիտէն,
 «Առ Արշակ քաջ» Պարսք դոհ եղեն :
 Քահանայքդ յերկինս եւ ըսպայք յերկիր
 Հընչեցէք զհամբաւ մարտիդ երկնածիր .
 Վառիւ խաչիւ արծուենըան
 Վանեաց վանդեաց զատրուչան :

Կարկաջահոս յակն Արածանի
 Ուղղեա՛ սեղան՝ մեծըդ Ներսէս,
 Յորմէ վաղեաց Տրդատ հօլանի
 Կընքեալ յԱստուած ու ի Գրիգորէս .
 Կարմիր ճակատ հայակոյտ մանկըտին
 Գոյն քաջութեան անդ մըկըտին .
 Ծափեն յորձեռանդն խաղք յԱշտիշատ
 Ի Կարապետին վանս ծափ ուխտաշատ .
 Վաղեն մանկունք թմրկահար
 Ընդ Բագրեւանդ ճանապարհ :

Ճողճեալ ճօճի ճերմակ օդապար
 Ոտնատորոփ ճախրասլացիկ,
 Փռընչիւն ածէ ի Տիրինկատար,
 Սըրտհեշտանան ճորտք քաջածիք .
 Գոռայ Գըրգուռ, մըռընչէ Մամրուտ
 Մեր մեղրարուիս խայտայ կրկջուտ .
 Սուր սլաքաւ սրբէ գըրրտունս իւր Մուշեղ
 Տարափս յաղթութեանց կաթեն վարսք չըքեղ .
 Յըցէ զնիզակն իւր արի
 Պահպանակ Հայ աշխարհի :

ԱՌԱՆՁԱՐ ՍԵՊՈՒՅ ԱՄԱՏՈՒՆԻ

ՀԱՅՈՑ ԳՆԴԻՆ ՀԵԾԵԼԱՊԵՏ

Զիաւորեալ երթային Հայք ի հանդէս
 Ի բուռն առեալ պիրկ դանդաճաւանդ .
 Ահ ընթանայր ի դունդ Պարսից սեւատես .
 Դողայր թընդայր Հեր եւ Զարեւանդ :

Պի'չ պի'չ մանկտի, անդ ճանապարհ բըլբըդ այդ պի'չ .
 Տեսանիցէ՞ք ամպ վերացեալ յերկրէ այդ նիւ :

Ակն արեւուս շեշտ կըշիւ
 Ըզմիջօրեաւ դայ ի հիւ .
 Կողերք սօսեաց լայնասաղարթ
 Կան ճապաղեալք զերկրաւ հանդարտ .
 Ոչ է հնչիւն զովոց հողմոց
 Ոչ է խօշիւն տերեւակոծ ,

Եւ սուրալով ընդ ամայիս պողոտայ
 Փռչի անհողմ բարդ ի բարդին վերանայ :
 Դիք դուք մանկտի, մի'տ դիք, լըսէ՞ք դափր եւ թընդիւն
 Օգապարից երիւարաց փոխնչ եւ դոփիւն :

Զիաւորեալ երթային Հայք ի հանդէս
 Ի բուռն առեալ պիրկ դանդաճաւանդ .
 Ահ ընթանայր ի դունդ Պարսից սեւատես .
 Դողայր թընդայր Հեր եւ Զարեւանդ :

Որպէս յաղբերց հեռաւորաց
 Հառաչաճայն սահանք ալեաց ,
 Մերձեալ հողմով դըռնչին
 Շփնդըն ձիոց եւ վարչին .

Որպէս նաւուց զուժարտակ
 Լըցեալ հողմով զառագաստ
 Թռուցեալք ընդ դաշտ կապուտակ
 Ճեմին ճօճան ալէսաստ :

Գունդք են քաջաց հեծելոց
 Սպառազինացըն Հայոց .
 Շողիւն զրահից եւ նիզակք . . .
 Յառա՛ջ մատիք նահատակք :

Արչաւասոյր յառաջադէմ ի նժոյդ խարտէշ
 Դիւցապատկեր երխտասարդ դայ գեղադէշ .
 Պերճասոսորդ տոհորակէ ճախրասլաց
 Օգապարիկն իւր ոաղմամուղ բանակաց .
 Ոսկեսարեան սանձ ի բըռին հեծեալն առոյգ
 Հազիւ կոխէ յասպանդակիկն՝ ոտին թաթիւք .
 Կըռեալ կանդուն իբր աշտարակ՝ ի բերդ շարժուն .
 Է թըխակերպ զինուք եւ դէմքըն վարդազոյն .
 Բիրք սեւորակք տիգեալք անթարթ ընդ ուղին
 Փայլատակեն հրրատս ախորժ ու ահագին .
 Ծայրք ծընօտից թըւին ծիծաղ առ համբոյր
 Եւ գարգմանակն այն սփռէ ահս արջնաթոյր .
 Թըւի համբուն յերիվարաց սընեալ ի նիւս ,
 Եւ յառապարս ճեմի հանդոյն ծաղկանց ի բոյս .
 Գամ մի զկայ 'ռեալ սօսեացն ի զով հովանի՝
 Հազարք երկու հեծելոց կան տողանի :
 Ահիպարանոց երիվարք յոխորտ
 Մեծամեծ ցնցմամբք շարժին սիւզախրոխտ
 Ընդ պինչ բոցաշունչ , 'դ երախս եւ դանդան
 Պըղպըջակ փրփրոյ ժայթքեն յեռանդան .
 Դապիր յոտին վակժոյժք քորելով զերկիր
 Յուղեն ապշոպ շոինդըն մարտից գրգռ .
 Հազիւ տեարց իւրեանց ըղդէմս քրտնահար
 Ներելով սըրբել սլաքօք առնաբար :
 Թափեալ ասպետին ի կռանց իւր վարսից
 Ըղջօղ մարգարտաց ի զոյգըս վարդից ,
 Նիզակ ամբառնայ նըշան տայ գընդին ,
 Եւ մտրակելով՝ յառաջէ զուղին :

Զիւղորեալ երթային Հայք ի հանդէս
 Ի բուն առեալ պիրկ դանդանաւանդ.
 Ահ ընթանայր ի գունդ Պարսից սեւատես.
 Դողայր թընդայր Հեր եւ Զարեւանդ:

Ա՛յ, է՛ ասպետ քաջաճի
 Դեղեցկադեղ եւ արի,
 Ո՞վ դու, եւ յո՞ եդեալ դէմ
 Հեծեակցօք զուգադէմ: —

«Հայոց դընդին նախամարտիկ հեծեալ եմ ես,
 Ի վարդանայ յըղեալ քաջէն ի մեծ հանդէս.
 Երթամ պուղեւ պղտորել ըզպիղծ Պարսիցըն ճամբար,
 Հայոց քաջաց տամ հրաւէր՝ Ամատունիս Առանձար»: —

Օրհնեալ ի Տեառնէ դուդ եւ որք ընդ քեզ,
 Հրեշտակք յարդարեն ըզձեր ասպարէզ.
 Օրհնեալ սուսերք քաջացդ հաստոյր,
 Շրթամբք հոգւոյս տամ ձեզ համբոյր.
 Ընդ հետս հեծելոցդ ըզսիրտ յուղարկեմ,
 Զփոշիդ վերացեալ ըզգլխովս ածեմ:

Սուրբ եւ փառաւոր է քեզ ճանապարհ,
 Օ՛ն մտրակեա՛ հա՛ս, յաղթես Առանձար:

Զիւղորեալ դառնային Հայք ի հանդէս
 Ի բուն առեալ պիրկ դանդանաւանդ.
 Կայր ահաբեկ գունդըն Պարսից սեւատես.
 Դողայր թընդայր Հեր եւ Զարեւանդ:

ՎՏԱԿՆ ԱԿՈՌԻՈՅ

ԵՒ ՀԱՍԱԿՔ ԶՈՐԵՔԻՆ

Ի սառնահալ Սարարադեան ծործորոց
 Վըտակ վրճիտ ընդ Ակոռոյ խաղայ ծոց.
 Վէտ վէտ վիժեն ակիք խուն առ խուն,
 Մէտ մէտ մըրցեալ մըխին մուն առ մուն:

Ընդ սար եւ քար հարեալ ժայթքի ջինջ փըրփուր
 Եւ դարավաղ տեղայ տարափ բիւրարիւր.
 Հերձ հերձ առուք զոյգ միանան
 Հերկ հերկ յարտիցն ակօս ման ի ման:

Ի սարատափ տապանակիրըն լերին
 Զորեքդիմի Հայ հասակք կան յԱկոռին.
 Ծոյտ չոյտ հոսեն եւ կեանք ժամէ ժամ
 Փոյթ փոյթ հասակք փոխին յամէ յամ:

Ծաղկունս տաժեալ մանկիկ մորձ զիւր նըմանեակ
 Փափկիկ ափովն արբուցանէ ցուրտ ալեակ.
 Թինդ թինդ առեալ կայտոէ բոյս առ բոյս,
 Խինդ խինդ շարժէ զաչկունս լոյս առ լոյս:

Եղբայրն աւադ ի հուր ջեռեալ երկակի
 Ծիջուցանէ զամառն ի զով վըտակի.
 Հեւ հեւ փրչեալ յալեաց ծիր եւ ծիր
 Թեւ թեւ հերձու դառնայ ծիր եւ ծիր:

Մինչ հայր նոցուն յանդաստանին քրտնաթոր
Ածուս գործէ արտորէիցըն յորդոր .

Յորդ յորդ հոսին կոհակք յանդոյ յանդ
Կորդ կորդ դետին փթթի աստ եւ անդ :

Իսկ հինաւուրց հաւուն նրստեալ առ երի՝

Դիտէ զհոսանս կենաց՝ յալիսն Ակոռի .

Պիշ պիշ հայի նդ դոնդոզս սահ եւ սահ
Նիշ նիշ ճայնէ դոզդոզս ա՛հ եւ ա՛հ :

Եւ ըզքարիցն հարեալ պաշտօն վըտակն այն

ՅԵրասխ խառնի ու ՚ի ծոց թաքչի Վըրկանայն :

Ազգ ազգ մարդիկ յերկիր դան եւ դնան .

Հասկ հասկ հողիք յերկինս կան եւ մնան :

1851

ՅԱՆԱ

ԱԶԳ	52
Հ. Ղեւոնդ Ալիշան (Կեանքը եւ Գործերը)	5
	7

ՆԱՀԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐ

Հայոց Աշխարհիկ	27
Շուշանն Շաւարշանայ	32
Պլպուլն Աւարայրի	41 ✓
Հայ Հանճար	60
Հրազդան	62
Լուսնկայն Գերեզմանաց Հայոց	64

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՎԵՐԱԾՈՒՄՆԵՐ

Մատնիչ Վասակի դատաստանը	67
Հայաստանի Ոգին	79
Հայրենի երգ	84
Ս. Հռիփսիմէին	85

ՆՄՈՅՇՆԵՐ ԳՐԱԲԱՐ ԵՐԳԵՐԷՆ

Անդորրանք Անույ	87
Ի Բամբիոն Հայկազնի	94
Երգ ու գնացք գորացն Հայոց ընդ Վահանայ Մամիկոնենոյ ի Շաւարշական դաշտին վրէժք	97
Քաջակորովն Մուշեղ Ի ճակատամարտի Ջիրաւայ	101
Առանձար Սեպուհ Ամատունի Հայոց գնդին հեծելապետ	104
Վտակն Ակոռույ եւ հասակք չորեքին	107

[404]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220026666

A $\frac{\text{II}}{26666}$